

INTRODUCCIÓN, CONCLUSIONES E BIBLIOGRAFÍA

AS MIGRACIÓNS NA CONFORMACIÓN DA CASA LABREGA CONTEMPORÁNEA

INTRODUCCIÓN, CONCLUSIÓN E BIBLIOGRAFÍA

PLÁCIDO LIZANCOS MORA

unha tese de Doutoramento
no Departamento de
Representación e Teoría Arquitectónicas
Escola Técnica Superior de Arquitectura
Universidade da Coruña

presentada para a obtención do grao de
Doutor en arquitectura pola Universidade da Coruña

director
Pedro de Llano

A Coruña, 31 de decembro de 2000

¡Ánimo, compañeiros!
Toda a terra é dos homes.
Aquel que non veu nunca mais que a propia
a iñorancia o consome

Rosalía de Castro
Follas Novas

De nada sirve regresar a los orígenes porque, aunque los
paisajes permanezcan inmutables, una mirada jamás se repite

Julio Llamazares
El Río del Olvido

para Ana
por Xaquín

AS MIGRACIÓNS NA CONFORMACIÓN DA CASA LABREGA CONTEMPORÁNEA
INTRODUCCIÓN, CONCLUSIÓN E BIBLIOGRAFÍA
ÍNDICE

Galeato	i
Intencións	
Traxectoria profesional do doutorando	
Agradecementos	
Introducción	1
Sobre a Tese	
A casa do emigrante	
As migracións	
Conceptos e definicións	
Conclusións	32
As migracións na conformación da casa rural. Unha visión histórica.	
A casa rural contemporánea	
Resumé. Resúmen. Abstract	58
Bibliografía	62

INTENCIONS

A elección do tema da tese manifesta o interese do seu autor por unha determinada causa. Mais con independencia das simpatías persoais cumpre que o obxectivo dun traballo de investigación que se pretende elevado, supere o estreito mundo das inclinacións persoais do doutorando.

Esta consideración levounos a abordar un proxecto de tanta actualidade como é o estudio da vivenda contemporánea da Galicia rural, poñéndoo en relación cos amplos procesos migratorios que ten padecido este país.

Todo se inicia en febreiro de 1994, data na que por azar topo na biblioteca do Centro Beabourg de París o libro "Maisons de Rêve au Portugal", editado de había pouco. Neste libro a arquitecta Isabel Raposo e as sociólogas Roselyne de Villanova e Carolina Leite describían e analizaban dunha forma clarividente o proceso de formación das máis recentes vivendas rurais do Portugal minhoto. A súa lectura interesoume de tal maneira que fun impulsado inmediatamente a aplicar a súa metodoloxía na realización dun estudio similar en Galicia. Unha terra por outra banda tan semellante á dos nosos veciños sureños que incluso se iguala nas arquitecturas coas que os emigrantes dan forma a soños e necesidades residenciais.

Certo é que a semente caeu en terreo abonado pola arquitectura e as migracións.

Non en van eu, arquitecto de profesión, nacín fillo¹, neto e bisneto de emigrantes e de exiliados, en Caracas. Nesta cidade, mestiza como poucas, principia a miña vida. Ábrese entón un traxecto vital que pertencendo a dous mundos -o que en moitos casos resulta ben próximo a estar fora de ambos- culminará finalmente en Galicia onde construirei os meus referentes adultos. Ora ben estes iterarán, unha e outra vez, cara á emigración, expresada en última instancia a través das vivencias dos clientes do arquitecto: galegos afincados na diáspora europea.

En resumidas contas, a realización desta tese ven ser, en boa medida, consecuencia da reflexión introvertida sobre dúas das compoñentes -emigración e arquitectura- que conforman a historia de vida do seu propio autor.

O autor desta Tese, caracterizado de galego nunha festa escolar. Caracas, 1968

¹ Os fisterráns Francisco Lizancos Camós e Saturnino Santos Canosa emigraron, a principios de século, á Patagonia. Cos aforros acadados o primeiro deles mercou na vila onde remata Europa un pequeno pesqueiro, chamado *O Faco* en tanto o segundo fíxose cunha chalana que bautizaría *Santa Cruz*, como a cidade onde residira na Arxentina. Francisco Lizancos Trillo, que casou con Plácida Santos, emigrou en 1933 a Bos Aires, onde os seus restos agardan no cemiterio de La Chacarita un retorno nunca realizado. O seu fillo Plácido Lizancos Santos emigraría a Venezuela en 1958, voltando a Galicia en 1973.

Por outra banda, os andaluces Manuel Mora, Rosario Pérez e a filla de ambos, Azucena -nacida nas trincheiras do exército republicano na periferia de Barcelona- inician en 1939 un roteiro que os leva a Francia, á República Dominicana e a Panamá. Deste país trasladáranse a Venezuela, onde na década dos cincuenta remata a súa fuxida de guerras e dictadores. En Venezuela nace, en 1962, Plácido Lizancos Mora, autor desta tese.

TRAXECTORIA PROFESIONAL DO DOUTORANDO

Considerando á tese como o colofón dun dilatado proceso de investigación, que non pretendo ver concluído aquí, é necesario xustificar o camiño andado.

A miña actividade intelectual e profesional como estudioso da arquitectura centrase desde os seus primeiros momentos no ámbito das nosas construcións populares e nas edificacións promovidas por individuos en situación de mobilidade vital.

Inaugurei as miñas actividades investigadoras a mediados da década dos oitenta cando, sendo aínda estudante de arquitectura acometo, xunto co arquitecto Xosé Lois Martínez Suárez o inventariado das edificacións promovidas por colectivos de emigrantes na provincia da Coruña. Froito daquel traballo, realizado mercé a un convenio entre o Colexio de Arquitectos de Galicia e a Consellería de Cultura, localizamos un centenar de edificios¹ dos que máis alá das súas extravagantes linguaxes sorprendeunos a fondura das historias humanas que nos estaban a contar.

Tamén formei parte nos equipos redactores dos catálogos municipais de dous concellos -Pontedeume e Fene²- de significativa herdanza indiana, e no plano para a rehabilitación integrada de Piornedo, unha aldea que se beneficia da notable presenza da palloza, a máis antiga vivenda europea aínda viva. Nesta ambiciosa aventura³, encabezada por Pedro de Llano coordinei o levantamento gráfico.

Titulado en arquitectura en 1988 coa especialización de urbanismo organizo xa de forma autónoma os meus propios equipos para investigar e recoñecer as arquitecturas de Galicia. Desta maneira e xunto con algúns historiadores da arte acometemos en 1990 -en virtude dun convenio entre o Colexio de Arquitectos de Galicia e o Arzobispado de Santiago- a localización e inventario das casas rectorais dos bispados de Ferrol e Compostela. O recoñecemento sistemático dunha área duns 4000 quilómetros cadrados das provincias da Coruña e Lugo descubriremos un mundo que iniciaba o seu devalar.

Máis adiante, en 1992, volvemos repetir a experiencia do varrido territorial. Esta vez o obxectivo foron as arquitecturas populares decoradas con pinturas ó cal. Na procura deste tipo de manifestación artística efémera, moi fre-

¹ No bienio 1998-1999 completei este traballo, por iniciativa persoal, contando coa asistencia do estudante de arquitectura Martín Roca, quen realizando a prestación social substitutoria asistiríame na realización deste dilatado traballo de campo que permanece inédito.

² Dirixidos, respectivamente polos arquitectos Juan Luis Dalda e Xosé Lois Martínez Suárez

³ Tempo despois voltaríamos a esta aldea para retomar o traballo aquí apenas iniciado.

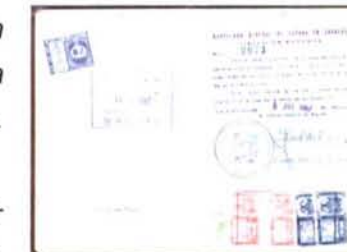
cuente daquela nas aldeas do sur da provincia de Lugo, varremos a totalidade do territorio de dezasete concellos da zona sur desta provincia e do noroeste da de Ourense.

Pouco despois acometín, por encargo da Dirección Xeral do Patrimonio, xunto coa arquitecta Ana Sogo o estudio do impacto ambiental sobre o patrimonio etnográfico¹ dos proxectos das autovías A-55 e A-6 nos tramos Porriño-Ourense e Arteixo-Nadela respectivamente. Estas obras, posteriormente executadas, interesaban a uns 200 quilómetros lineais do noso territorio.

En 1992 producírase o meu acceso á docencia universitaria. Nesta data ingreso, por concurso de méritos, no Departamento de Representación e Teoría Arquitectónicas da Universidade da Coruña, impartindo a docencia na disciplina Debuxo Arquitectónico, adscrita ó catedrático don Pedro de Llano. En 1996, como consecuencia da reorganización do plan de estudos das ensinanzas de arquitectura desaparece a referida materia, asignándoseme daquela a docencia en Debuxo 2, unha nova área docente titulada ben expresivamente como Análise Gráfica da Arquitectura que se imparte en segundo curso. A partir de 1998 completo a miña carga docente coa asistencia a tempo parcial en Debuxo 1, no primeiro curso da carreira.

Dende a universidade participei na realización de diversos estudos da arquitectura popular e histórica de Galicia. O primeiro deles desenvolveuse en 1993 e foi elaborado na compañía do arquitecto Pablo Tomé e financiado por medio dun convenio da Universidade da Coruña coa Dirección Xeral do Patrimonio- Tiña por obxectivo o recoñecemento dos Bens de Interese Cultural emprazados nas áreas rurais das provincias da Coruña e Lugo. Pouco tempo despois, agora na compañía do conxunto dos profesores do Departamento de Representación e Teoría Arquitectónicas, tomei parte nos traballos de levantamento gráfico dos Bens de Interese Cultural de Galicia, misión que se desenvolveu por convenio coa Consellería de Cultura e na que me foron asignados como obxectivos a catedral de Tui e os mosteiros de san Rosendo de Celanova e o de Lourenzá, sitios nas vilas do mesmo nome.

Pero de tódalas miñas experiencias profesionais a de meirande interese viría da participación nas actuacións promovidas por diversos axentes en Piomedo e Vilarello de Ancares para a rehabilitación integrada daquelas aldeas. En 1994 son retomados estes traballos -de novo por iniciativa de Pedro de Llano- que se pecharan seis anos antes sen acadar resultado algún. Formando equipo con Alfonso Salgado e cos paisanos empeñámonos en res-

¹ Extendíase este tanto ás construcións de todo tipo como ás entidades de poboación no seu conxunto e á paisaxe entendida como elemento patrimonial.

taurar pallozas, renovar vivendas, deseñar equipamentos e xerar ideas de desenvolvemento das que tan necesitadas está aquela depauperada área.

Paralelamente á actividade profesional nunca abandonei a miña relación co mundo das migracións, que tomaría forma nalgúñas publicacións e na asistencia a reunións e congresos nacionais e internacionais. De entre eles quero destacar aquí as miñas intervencións no congreso da Unión Internacional de Arquitectos (UIA) celebrado en Barcelona en 1996 dentro do workshop Arquitectura e identidad e no congreso Migrancy and architecture, promovido e soportado pola Universidade de Melbourne (Australia) en 1998.

AGRADECEMENTOS

Unha tese de doutoramento é, en certa maneira unha viaxe.

Aínda que a meirande parte do percorrido é aventura solitaria teño que agradecer as compañías sen as que esta non tería sido posible. En primeiro lugar débolle infinito agradecemento á miña compañeira Ana Sogo, quen tanto tempo e enerxía entregou a este proxecto que ben merecía constar como coautora. Igualmente teño que facer constar o meu amplo recoñecemento ó director desta Tese, Pedro de Llano, quen compaxinou dirección e a compañía amigable.

En débeda estou tamén co meu compañeiro na docencia universitaria, Xosé Manuel Rosales, quen editou a planimetría que previamente debuxara Manolo Muñoz, alumno da Escola de Arquitectura da Coruña. Sen a dedicación e o bo facer informático de ambos esta planimetría sería moi outra. Igualmente débolle gratitude a Juan Cano, docente e entusiasta da historia quen resolveu as miñas débedas cos mundos pasados e ó meu pai, Plácido Lizancos Santos, quen coidou da corrección deste texto.

Teño que agradecer tamén a Pastora Araújo, Patricia Tabares, Mari Luz F. Lemos, Marta F. Souto, Marcos Liñares, Ambrosio Bouzas, Rosa Oreja, Marisol Rojo, María Coya, Elia Estravíz, Victor Otero, Eduardo Molina, Antonio Pérez Diz, Montserrat Ruíz, Gena Díaz, Cruz Vigo, Antonio Ferreiro, José Veiga, Manuel González, Sonia Furelos e Belén Rivas, alumnos -e algúns xa arquitectos- todos eles da Escola de Arquitectura da Coruña, a súa participación no intenso traballo de campo, que fixo posible o acceso ó longo e ancho de Galicia a un bo número de vivendas particulares e á intimidade -aquí resgardada polo anonimato- das persoas que nelas teñen o seu fogar. Con estas persoas, alleas por completo ó mundo da investigación arquitectónica, teño unha especial débeda, pos-

Nesta columna: páxinas do pasaporte do emigrado Plácido Lizancos

to que sen a súa asistencia, axuda e complicidade, esta tese tería sido absolutamente inviable.

A débeda tórnase especial coas familias Ledo, de Taboada e Lamas de Lalín e tamén con Manolo Rodríguez, de Piornedo e con Antonio Fernández, "O Londinense", de Monforte, quen ademais de introducirme no mundo da emigración galega en Suíza, Venezuela, Barcelona e Londres respectivamente, agasalláronme coa súa amizade. Da mesma maneira agradézolle a Manolo Lago, membro da Casa de Galicia en Newark (New Jersey, EE. UU.) e a Miguel Palomo, expresidente do Centro Galego de Bruxelas (Bélxica), térenme introducido no micromundo dos galegos nestas cidades.

Importante foi o traballo de Alberte Mosquera e de Emma e Carlos Marqués. Eles buscáronme documentos en bibliotecas distantes, traducíronme textos de linguas alleas e picaron boa parte do orixinal deste documento da mesma maneira que Beatriz Sogo quen ademais na súa condición de bibliotecaria, puxo orde nas citas e na bibliografía desta Tese.

Posibilitaron tamén a execución deste traballo don Domingo, bibliotecario da Real Academia Galega, Karen Pouliasi do ERCOMER, en Utrecht e Sara Wards documentalista do CIMAL en Santiago de Chile, abríndome as portas dos seus tesouros documentais, estas últimas por medio das novas formas de viaxar que son posibles coa WWW.

Non esquezo as impagables débedas que teño abertas con Alfonso Salgado e Juanjo Bande, compañeiros en distintas empresas arquitectónicas e cos meus colegas na docencia na ETSA da Coruña, Antonio Amado, Manel Franco, José Ventura, Javier Vizcaíno, Pedro de Llano, Xosé Manuel Rosales, Jesús Álvarez e Pablo Tomé pola paciencia que demostraron sorteándome -na miña prolongada condición de estudante- no medio das nosas actividades cotiás.

Agradezo tamén ó Colexio de Arquitectos de Galicia a concesión dunha bolsa que financiou en parte o meu traballo; ó Consello da Cultura Galega, quen me posibilitou a asistencia a centros de investigación no estranxeiro; á Escola de Arquitectura da Universidade da Coruña, por acoller o desenvolvemento deste traballo e ó Departamento de Representación e Teorías Arquitectónicas desta universidade polo apoio moral e material que me brindou.

Plácido Lizancos Mora

Fisterra, 1965. Plácido Lizancos nunha das fases do seu traxecto migratorio.

INTRODUCCIÓN

AS MIGRACIÓNS NA CONFORMACIÓN DA CASA LABREGA CONTEMPORÁNEA

INTRODUCCIÓN

ÍNDICE

1	Sobre a tese	3
	Ámbitos desta tese	
	Interese da cuestión que se investiga	
	Metodoloxía	
	Debuxar arquitecturas non debuxadas	
	A visión dun arquitecto nun asunto pluridisciplinar	
	A bibliografía	
	O traballo de campo	
	Advertencia lingüística	
2	A casa do emigrante	14
	Estudiar a vivenda humana	
	Un tema de actualidade	
	Interrogantes e hipóteses de traballo	
3	As migracións	18
	Fenómeno humano maior	
	As migracións das eras moderna e contemporánea	
	Migracións e cambio cultural	
anexos	Conceptos e definicións	23
	A xeito de xustificación	
	Algúns conceptos arquitectónicos	
	Diversos conceptos relacionados coas migracións	
	Diversos conceptos relacionados coas migracións en Galicia	
	Diversos conceptos relacionados coas iteracións entre culturas	

ÁMBITOS DESTA TESE

Nesta tese de doutoramento tratamos do estudio¹ da vivenda unifamiliar² que o emigrante levanta no derradeiro tercio de século XX na Galicia rural.

A frase que acabamos de enunciar define con exactitude os ámbitos arquitectónico, temporal, social e xeográfico, obxecto da nosa atención. Quedan fóra moitos outros espazos, por exemplo o das arquitecturas construídas na Galicia rural por individuos non emigrados, as levantadas por outros axentes da mesma maneira que outras tipoloxías, distintas da vivenda unifamiliar.

Sabemos que estamos facendo exclusións, por exemplo, a das vivendas que puideran ter sido levantadas por individuos non relacionados con experiencias migratorias ou as promovidas por outros promotores, tal que as inmobiliarias ou mesmo calquera das administracións públicas, máis proclives a levantar outro tipo de construc-

¹ Cando acordei realizar un traballo de investigación arquitectónica, non puiden menos que recordar o que dixo Vidaurre verbo desto: "La investigación arquitectónica se encuentra hoy en día en un estado embrionario y balbuceante; debatiéndose entre unas estériles clasificaciones de las arquitecturas contemporáneas, abocadas a una vertiginosa caducidad, fomentadas desde diversos sectores interesados en su consumo, y unas interpretaciones de claro sello historicista, en las que valores tangenciales a la Arquitectura misma han asumido el papel de protagonistas traductores de lo arquitectónico, en un análisis enajenado, aislado de toda posibilidad de comunicación o participación con la razón de ser de la arquitectura."

Estas ideas, coas que coincidimos, conducíronnos á realización dunha investigación baseada na reflexión sobre un feito vivo tendo na lectura directa das arquitecturas construídas o fundamento para a súa comprensión. Non pretendiamos unha mera clasificación e descrición tipolóxica, tan ó uso da meirande parte dos traballos existentes sobre arquitecturas populares. Tentamos unir as solucións espaciais e formais a patróns de vida, a desexos e necesidades humanas. Así pois non nos temos limitado á clasificar e catalogar o material inventariado, tentando en cambio comprender a forma.

² O número de vivendas unifamiliares levantadas na Galicia rural contemporánea é tan amplo como difícil de cuantificar. Isto é consecuencia da inapropiada metodoloxía das estatísticas oficiais que, tomando como ámbito xeográfico inferior o termo municipal nada nos din sobre a cantidade de fogares que se localizan alén do núcleo cabeza do concello, isto é, das vivendas emprazadas no medio rural *strictu sensu*. Así pois vémonos obrigados a utilizar como recurso estatístico os datos referidos a concellos de menos de 10.000 habitantes. Este umbral era o utilizado no censo de vivenda de 1950 para distinguir entre rural e urbano. Malia o moi discutible deste criterio e dado que é o único dato do que dispomos, utilizámolo. Por outra parte calculamos o número de vivendas existentes en concellos deste tipo na data 1991, que obviamente non son os mesmos que os do ano 1950. Aínda así e feita esta advertencia poñemos en comparación o parque residencial dunha e doutra data, obtendo os sorprendentes e expresivos resultados que se indican na seguinte táboa. Isto é, nese ámbito e nos 41 anos de referencia levantáronse 216.190 vivendas.

NÚMERO DE EDIFICIOS DESTINADOS A VIVENDA EMPRAZADO EN CONCELLOS DE MENOS DE 10.000 HABITANTES		
ÁMBITO	1950	1991
Galicia	323.619	539.809

cións -edificios plurifamiliares, establecementos hostaleiros, industriais e comerciais- cara ós que se dirixe, con frecuencia, o capital dos emigrados.

A respecto da delimitación temporal do ámbito do noso traballo debemos advertir que pretendendo a investigación dun feito vivo, polémico e inédito, vímonos obrigados a prescindir dos sucesos do pasado, salvando a imprescindible aproximación, necesaria para entender a actualidade.

Por outra parte o axuste do ámbito xeográfico desta nosa Tese ás fronteiras xeográficas de Galicia obedeceu máis a razóns operativas que a outras cuestións. Aínda así e a fin de enriquecer e contrastar o panorama da pre-sente investigación temos realizado frecuentes referencias ó sucedido noutras latitudes.

Rematamos advertindo que non excluimos a posibilidade de estender o noso estudio nun segundo momento ós ámbitos anteriormente referidos.

No medio rural, xa no descampado, xa nas aldeas existentes, xurde no último tercio do século XX un novo tipo de vivenda. Na imaxe: caserío en Mato, Taboada.

INTERESE DA CUESTIÓN OBXECTO DE INVESTIGACIÓN

¿Por que estudar a casa producida por individuos en difícil situación vital, sometidos a situacións de cambio cultural, de inestabilidade económica e de incerteza profesional? Ou dito doutra maneira ¿Por que non estudar as sólidas arquitecturas de autor recoñecido, de cliente solvente e esixente?

Ante destas cuestión xorde rápida e doadamente a resposta.

En primeiro lugar, o estudio destas vivendas antóllasenos un tema moi fructífero para o investigador xa que pode expresar como ningún outro o cambio de valores, de símbolos e modos de vida experimentado pola sociedade. Rapoport¹ advirtenos do interese que para o investigador ten o estudio das arquitecturas populares fronte ás de autor

La tradición folk, por otra parte, es la traducción directa e inconsciente a formas físicas de una cultura, de sus necesidades y valores, así como de los deseos, sueños y pasiones de un pueblo. Es la pequeña biblia de las ideas del mundo, el ambiente "ideal" de un pueblo expresado en edificios y asentamientos sin diseñadores, artistas o arquitectos con intereses ocultos. La tradición folk está mucho más relacionada con la cultura de la mayoría y con la vida tal como se vive, que con la gran tradición del diseño, que representa la cultura de la élite.

Tanto é o interese de Rapoport por estas arquitecturas que non dubida en reiterar os argumentos² (op. cit., 168)

¹ RAPOPORT, A. *Vivienda y cultura*. P. 12

² RAPOPORT, A. *Vivenda y cultura*. P. 168.

La arquitectura "roadside" las casas anónimas. Estas edificaciones presentan ciertos valores que faltan en los edificios diseñados por arquitectos y nos dicen cosas sobre los modos de vida, explicando así su aceptación y su éxito comercial.
(...)

Esta diferencia entre la casa popular y la diseñada por el arquitecto puede ayudarnos a comprender las necesidades, los valores y los deseos de la gente. El hombre moderno puede que siga teniendo sus mitos, y las formas de las viviendas, aunque muy diferentes en sus detalles, pueden ser resultado de motivaciones no tan diferentes, de las del pasado y principalmente socioculturales en el sentido que he propuesto.

En segundo lugar xusto é considerar que a transcendencia do asunto vén dada por un parámetro meramente cuantitativo. Isto é, das moitas decenas de miles de vivendas que se levantaron en Galicia no derradeiro tercio de século só un grupo moi reducido delas -quizais non máis dunhas poucas ducias- manifestarían valores culturais salientables como produtos arquitectónicos.

Chegados a este punto consideramos pertinente deixar subliñado que non pretendemos facer apoloxía da vivenda dos emigrados como expresión do novo vernáculo. Simplemente, como ben dixo Clifford¹, entendemos que nun mundo caracterizado polos encontros "entre lo local y lo global, las coproducciones, las dominaciones y las resistencias, se hace necesario prestar tanta atención a las experiencias híbridas y cosmopolitas como a las arraigadas en la tradición nativa."

Para finalizar debemos indicar que outra das razóns que xustifican que teñamos medido e debuxado estas arquitecturas anónimas e falado cos seus constructores e usuarios das súas sinxelas vidas cotiás é que este traballo permanecía inexplicablemente inédito.

Que non se teña feito deica hoxe non indica que non teña interese. Tan só evidencia o precario estado no que se encontra a investigación social en Galicia.

METODOLOXÍA

O éxito dunha investigación radica en boa medida no acerto da metodoloxía coa que é suscitada.

Tratándose de analizar as vivendas construídas por emigrantes na Galicia rural actual, o recoñecemento *in situ* da realidade antóllasenos fundamental.

Basearemos este recoñecemento en dúas liñas de traballo: a exhaustiva representación gráfica e fotográfica dos edificios estudados e a entrevista con tódolos axentes implicados nestas arquitecturas: promotor, usuario,

¹ CLIFFORD, J. Las culturas del viaje. *Revista de Occidente*, n. 170/171. p. 54

proxectista e constructor. Será precisamente a entrevista a que nos permitirá coñecer, directamente da boca dos seus autores, toda a información posible sobre historias vitais, soños, conductas, formas....

Completamos o noso traballo coa investigación bibliográfica. A este fin e recoñecendo que a actualidade do tema non ten aínda xerado un caudal bibliográfico extenso, recorreremos con frecuencia a vías de transmisión de información máis áxiles, principalmente á prensa e a internet, onde encontramos a descrición vibrante e actual do día a día das xentes da Galicia rural e dos nosos paisanos espallados polo mundo adiante.

A REPRESENTACIÓN GRÁFICA DE ARQUITECTURAS NUNCA REPRESENTADAS

Tal e como acabamos de referir, a minuciosa representación gráfica destas arquitecturas vémosla como vía de primeira orde para o seu coñecemento profundo.

As arquitecturas obxecto desta tese carecen de documentación proxectual xa que non foron obxecto de proxecto previo. Isto, como veremos, vai resultar determinante na súa conformación.

Por toda documentación encontrámonos nos máis dos casos cun contrato de execución, inzado de vaguidades ó xeito: “la cubierta se hará como la de la casa de fulano...”

O levantamento e representación gráfica destas construcións foi un traballo lento e dilatado. Ó espallamento xeográfico, propio do noso país, houbo que engadir as dificultades derivadas do extremado celo co que os galegos resgardan as súas propiedades, circunstancia que na casa, especialmente nas áreas máis íntimas desta, tornáronse en serias barreiras para desenvolver o noso traballo en arquitecturas complexas. Pero todas estas dificultades foron superadas ante o noso convencemento da necesidade da grafiación. E para xustificar esto apoiámonos nas autorizadas palabras de Julio Caro Baroja¹

El dibujo me parece una herramienta de trabajo indispensable. Lo considero un elemento fundamental para comprender, nada de cosa auxiliar, complementaria o subsidiaria. No. Fundamental; y pienso que ahora cuando los artistas buscan abstracciones y cuando mucha gente torpe cree que la fotografía cumple todos los requisitos que se precisan para obtener buenos documentos gráficos, somos los profesionales de las distintas ciencias los que tenemos que combatir en defensa de lo que es el dibujo en general y los buenos dibujos en particular.

¹ CARO BAROJA, J. *Cuadernos de Campo*. p. 14.

E chegados aquí queremos explicar que a meirande parte dos investigadores que se achegaron ó estudio da arquitectura popular case sempre o fixeron dende disciplinas alleas á arquitectura o que tería como consecuencia o descoido dos seus aspectos visuais.

A este respecto debe entenderse que a contribución profesional dun arquitecto -máis aínda sendo o autor desta tese profesor de Expresión Gráfica Arquitectónica nunha escola de arquitectura- non debería acusar esta limitación. De aí o rigor empeñado na representación planimétrica.

Queda pendente a representación cartográfica das transformacións territoriais e do hábitat debidas ás migracións das que nos dan noticia Leib e Mertins¹

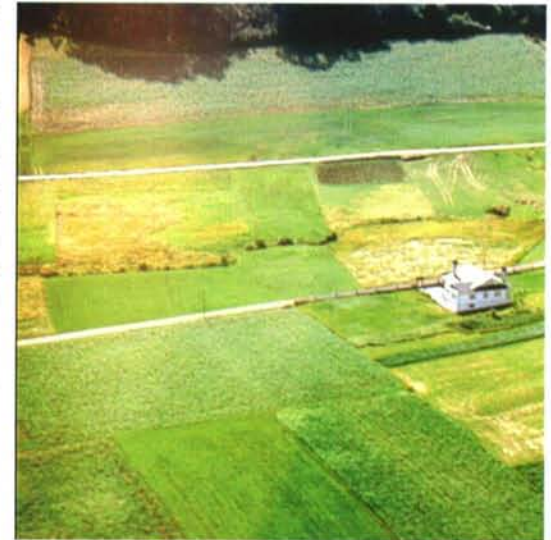
Aunque las transformaciones de la estructura espacial de regiones completas o de municipios aislados representan una marca fisionómica fácilmente perceptible de procesos de emigración en curso, casi no existen trabajos cartográficos detallados de tales transformaciones estructurales del espacio condicionadas por la emigración laboral. Transformaciones del estado de edificación (abandono o demolición de viviendas, cobertizos y de pueblos enteros que han perdido su función) o amplia actividad de nuevas construcción y trabajos de reforma en viejos edificios condicionada por las remesas de dinero) son mencionadas muy frecuentemente sólo cualitativamente, pero no son ni estudiadas ni analizadas cartográficamente desde el punto de vista de su extensión e intensidad. Ocasionalmente se encuentran notas aisladas sobre la pérdida de funciones de lugares centrales u otros tipos de funciones, infraestructurales. En general existe para todos los países emisores en relación a este problema un manifiesto vacío de investigación.

Pero precisamente este cierre total o parcial de viviendas, cobertizos, etc., que se lleva a cabo con la emigración, y su consiguiente derrumbamiento, o las inversiones para la construcción, posibles por el dinero enviado desde el extranjero, son fenómenos anexos a la emigración de trabajadores, posibles visualmente de recoger y cartografiar de una manera clara.

A modo de xustificación do que arriba apuntabamos temos que indicar que a análise deste aspecto tampouco é tratada nesta tese, xa que a consideramos cuestión ampla dabondo como para merecer unha investigación específica.

Non podemos concluír sen explicar qué utilidade ten aquí a fotografía como unha das linguaxes secundarias de representación da arquitectura.

Nesta orde de cousas a representación fotográfica resulta especialmente indicada para expresar aspectos nos que o debuxo enmudece. Falamos da cor, das texturas, da luz e de tantas circunstancias semellantes. Desta maneira e aínda recoñecendo que un arquitecto e profesor dun departamento de representación gráfica dunha universidade, debe por riba de todo grafiar, non podemos relegar a imaxe fotográfica a un lugar secundario.

A implantación da nova casa rural ten un claro impacto sobre a organización territorial tradicional. Na imaxe: vista dende o aire dunha agra preto do aeroporto de Lavacolla. O espazo agrícola, secularmente preservado da edificación, agora é invadido.

¹ LEIB, Juergen e GUENTER, M. Repercusiones de la emigración y retorno de los trabajadores en la estructura de la población, espacial y económica de las regiones de origen y destino. Norba, v. 2, p. 133.

A VISIÓN DUN ARQUITECTO NUN ASUNTO PLURIDISCIPLINAR

A lóxica aptitude do arquitecto para expresar por medio do debuxo os aspectos espaciais e formais da cultura material non compensan a súa incapacidade ante moitas outras ramas do saber humano.

Estas limitacións acadarán certa intensidade nunha Tese, un documento onde o investigador ten que desenvolver case en solitario non poucos papeis alleos ós seus coñecementos e habilidades.

Falamos entre outras disciplinas da socioloxía, da etnoloxía, da xeografía ou da historia pero tamén de coñecementos e destrezas operativas, necesarias para actuar con acerto nos sofisticados mundos da fotografía e da informática.

Estas chatas fan que se resinta o traballo, o que nos dá pé para afirmar que só un equipo pluridisciplinar, ben dotado de recursos e de tempo, debe proseguir co traballo por min iniciado.

Aínda así terei que axudarme dos encadres xeográficos, sociais, económicos, antropolóxicos, históricos, etc para explicar sectores da intrincada trama vital. Debo advertir que aínda recorrendo a conceptos socioeconómicos, xeográficos ou de outras ramas do saber vouno facer a xeito de referencia distante, e esto débese por unha banda ó meu respecto á profesionalidade destas disciplinas, alleas á miña, e por outra polo desexo de fidelidade ó campo específico no que son profesional.

Válenos todo o dito para xustificar que neste camiño de tan amplos horizontes sen dúbida son moitas as cousas que aínda despois da miña aproximación quedan por explorar xa que o meu modesto obxectivo non era outro que a penas introducir esta parte da produción arquitectónica de Galicia na racionalidade cultural.

SOBRE A BIBLIOGRAFÍA

Nos seis anos que botei traballando en torno ós procesos xeradores da nova vivenda rural galega tentei recoller tódalas informacións escritas que puideran permitir o meu achegamento ó tema, tanto dende obras xeralistas da xeografía humana, da economía ou da socioloxía como sobre monografías específicas, actas de congresos, artigos en revistas e incluso outro tipo de soportes documentais tal que vídeos, materiais inéditos e páxinas web.

Indirecta pero moi interesante fonte de información encontrei na novela, un xénero que me brindou non poucas e vividas referencias a este tema, como por exemplo as que me fixeron vivir Sevgi Özdamar en *La lengua de mi*

madre e Carol Shields con *La memoria de las piedras*.

En aras a recoller información da actualidade, fixemos o varrido sistemático dende o día de incio da Tese -aló por febreiro de 1994- dos xornais *La Voz de Galicia*, (Coruña) e *El País*, (Madrid) e do semanario *A Nosa Terra*, (Vigo). Seguimos, tamén disciplinadamente, as edicións dende os seus inicios de dous xornais dixitais dirixidos especificamente á comunidade galega de dentro e de fora das nosas fronteiras. Estes son *La Región Internacional* [www.laregion.net] e *Vieiros* [www.vieiros.com].

A carencia bibliográfica tanto sobre a casa como sobre os procesos transculturais en xeral demostrárase axiña ben palpable xa que sendo copioso o escrito sobre a emigración comprobei que grande parte do editado eran materiais repetitivos, tratándose case sempre o fenómeno migratorio como mero asunto demográfico ou económico. Tamén abundaron os estudos co acento posto nos procesos de asimilación, integración e no seu caso, expulsión dos migrantes. Estes déficits non deixan de sorprenden en Galicia, un país no que o fenómeno migratorio tivo tan alta incidencia.

A carencia documental encontrou resolución na veciña Portugal onde levan décadas estudando os procesos de mudanza e modernización da sociedade rural. E dentro desto, a emigración recibe toda a atención dun axente motor. Neste contexto a casa resulta unha peza de especial consideración.

O fluxo de publicacións no país veciño iníciase Távora quen lanza en 1944 o seu aínda actual *O problema da casa portuguesa*. O caudal bibliográfico acadará grande amplitude mercé á actividade do Centro de Estudo das Migrações e das Relações Interculturais da Universidade Aberta de Lisboa ademais da continuada atención que o tema se lle prestou dende as tribunas das revistas *Sociedade e Território* e *Estudos Sociológicos*.

Fixemos o varrido completo das máis interesantes bibliotecas con fondos desta materia. Das da Coruña expurgamos a da Escola de Arquitectura, a da Real Academia Galega e a da delegación provincial do Instituto Nacional de Estadística; en Santiago fixémoslo coas do Colexio de Arquitectos de Galicia, coa Xeral da Universidade de Santiago, coa da Facultade de Xeografía e Historia e coa do Consello da Cultura Galega. En Madrid acudimos á Biblioteca Nacional e en París á do Centre d'Information et d'Etudes sur les Migrations Internationales (CIEMI). Por outra parte a través do préstamo interbibliotecario, xestionado -máis mal que ben pola Universidade da Coruña- accedemos ós fondos da Biblioteca Nacional de Lisboa, ós da British Library, de Londres e ós da Facultat de Geografia e Historia da Universitat de Barcelona. Ademais por medio de Internet puiden acceder a diversas bibliotecas e centros de investigación dos que tan só reseño aquí, polo importante volume e o grande interese dos seus

fondos a do Centro de Información sobre Migraciones en América Latina (CIMAL) [www.oim.web.cl] en Santiago de Chile, Chile e a do European Research Centre on Migration and Ethnic Relations (ERCOMER) [www.ercomer.org], en Utrecht, Holanda.

Cada unha destas bibliotecas aportoume distinto tipo de materiais. As da Escola de Arquitectura da Coruña e a do Colexio de Arquitectos de Galicia dispoñen de fondos xeralistas sobre a vivenda humana en particular e de arquitectura en xeral, tendo textos actuais a da Escola en tanto que a do colexio é rica nos da década dos setenta. Na Academia Galega podemos explorar coleccións, de tódolos tempos, das revistas e xornais das Sociedades e Centros Galegos na diáspora e un grande número de ensaios históricos sobre a emigración en Galicia. Na biblioteca da Facultade de Xeografía encontramos basicamente actas de congresos da materia e na do Consello da Cultura, publicacións oficiais de Galicia e España. Os ricos fondos en monografías arquivados na Biblioteca Xeral da Universidade de Santiago e na Nacional de España aportáronnos o groso da información en tanto nas restantes bibliotecas citadas localizamos as obras estranxeiras, non editadas na Península.

De entre estas bibliotecas resultoume especialmente rica a do CIEMI, onde ademáis de monografías inéditas en España encontrei compilada a lexislación sobre migracións do Estado Español. Moi útil resultoume tamén a do CIMAL, que inclúe nos seus fondos algúns traballos realizados por cidadáns galegos -ou os seus descendentes- radicados en centros de investigación de Sudamérica.

SOBRE O TRABAJO DE CAMPO

Sen dúbida a meirande dificultade que debín superar na realización desta Tese foi o traballo de campo¹. Este elemento antollábasenos imprescindible, máxime considerando as carencias bibliográficas referidas.

A dificultade de calquera traballo de campo en Galicia nace das propias características do país. Calquera que coñeza esta terra -aínda que sexa dunha maneira superficial- estará comigo en afirmar a notable densidade que a caracteriza. E non falamos do abstracto concepto que empregan os xeógrafos para expresar a maior ou menor intensidade dun determinado concepto sobre un ámbito territorial. Vou máis alá. Refírome ó carácter fondamente humanizado que presenta o territorio galego. Feito que se expresa de mil e unha maneiras, chamándolle espallamento da poboación, densidade da trama viaria, humanizada xeografía (aquí incluso as masas rochosas teñen

¹ Somos da opinión que toda investigación sobre o hábitat humano debe basearse no contacto coa realidade con independencia da maior ou menor cantidade de datos que investigadores precedentes poidan aportarnos.

topónimo propio) ou de calquera outra maneira. Todo esto fai necesariamente lenta calquera operación de recoñecemento¹ territorial.

O noso traballo de campo constou de dúas fases. A primeira, que ocupou os anos 1995 e 1996 desenvolveuse de acordo cun programa de traballo que se baseaba na visita a tódalas áreas do territorio galego resultantes da división deste baixo unha malla reticular formada por cadros de 25 quilómetros de lado.

Nesta fase detectamos as áreas de localización das novas construcións e dentro destas desbotamos aquelas nas que a emigración aparecía como forza secundaria na xeración de vivendas de nova planta fronte a outros factores². Tal foi o caso das zonas que se caracterizan por unha forte presión turística ou ben daquelas outras coaccionadas pola acción directa dunha grande cidade ou, xa por último, das localizadas en áreas industriais de boa accesibilidade, con forte crecemento urbanístico. Este sería o caso dos eixos Vigo-Ourense, Vigo-Santiago e Coruña-Carballo. Tamén foron detectadas nesta fase de aproximación inicial áreas cunha insignificante emigración de retorno: as altas terras da Gudiña e A Veiga, o macizo de Manzaneda, a bisbarra de Meira, a Serra do Caurel, as chairas de Xallas, a Terra de Tabeirós e mesmo a Baixa Limia.

Ó cabo desta primeira fase, con oito mil quilómetros ás nosas costas, un arquivo de 2.500 fotografías e innumerables fichas con datos, enquisas e historias de vida, estivemos en condicións de organizar unha segunda actuación, ésta xa de aproximación, cun traballo de campo puntual e intenso.

Neste momento, amparándonos no coñecemento previo do terreo seleccionamos -de acordo con criterios de máxima representatividade- setenta puntos da xeografía de Galicia. Dunha maneira sistemática -pero abertos ás sorpresas que fortuitamente o camiño nos ía deparando- dirixímonos a estes puntos nos que o traballo de campo acadaría a súa máxima intensidade.

Realizouse aquí o levantamento dos edificios significativos e a entrevista cos seus usuarios. Desta maneira o percorrido atento, interrompido moitas veces pola conversa amable a carón dun vaso de viño con usuarios, constructores e proxectistas, deveu en coñecemento.

¹ O retrato dunha área calquera do país -por reducida que ésta sexa- ofrécenos o seguinte conglomerado: varias entidades de poboación articuladas por un sistema viario no que conviven a autoestrada coa corredoiira; montes, cultivos e non poucas preexistencias inmateriais xa sexan estas lendas, servidumes e normativas do máis variado obxectivo.

² Sectores territoriais nos que a emigración é forza secundaria: Periferia das grandes cidades (Vigo, Coruña, Ourense, Santiago e Ferrol); eixos industriais (Vigo-Tui, Rivadavia-Ourense, Vigo-Santiago e Coruña-Carballo) e eixos turísticos (Vigo Baiona e rías de Arousa e Pontevedra).

LINGUA

Estando redactada a presente tese en lingua galega establecín o criterio de non acompañar das súas correspondentes traducións ás citas literais tomadas de linguas ou variantes lingüísticas que lle son próximas. Así pois tanto os textos orixinalmente escritos en castelán ou en portugués como os redactados en galego, ben baixo normas arcaicas ou en variantes dialectais non normativizadas non se acompañan da súa correspondente transcripción.

ESTUDIAR A VIVENDA HUMANA

Sendo a vivenda humana a máis íntima das arquitecturas, esta cualidade ha ter necesariamente a súa expresión nos obxectivos desta tese. Non se trata de analizar un obxecto arquitectónico revestido exclusivamente de valores estéticos. Estamos ante un organismo complexo, no que se mesturan valores humanos, técnicos, económicos e mesmo legais, todos eles para máis riqueza, pertencentes a dous mundos entrallados: o tradicional e o contemporáneo.

O estudio da casa contemporánea -en realidade un diagnóstico cultural indirecto- obríganos, como propuña Orjales Pita¹ a introducírmonos nos labirintos da crise do mundo agrario tradicional "a discernir os mecanismos a través dos cales a sociedade paisana está sendo violentada por forzas económicas externas; en definitiva, cómo o sistema de produción capitalista opera sobor da economía natural campesiña".

Así pois, e sempre segundo palabras de Orjales Pita² (op. cit.; p. 115)

... o tema non permite que nos cingamos escrusivamente ao análise estrutural da casa galega -o que por si xa é complicado- senón que nos obriga a nos ter que adentrar no laberíntico mundo da súa crise, a discernir os mecanismos a traveso dos cales a sociedade paisana está sendo violentada por forzas económicas externas; en definitiva, cómo o sistema de produción capitalista opera sobor da economía natural campesiña. A coexistencia en Galicia de distintos modos de produción, e a presenza de formas capitalistas en distintos estadios de desenrolo, complican o modelo de tal xeito que dificilmente se poden tracexar as tendencias máis xerais do cámbio que se está a operar.

Pero as cuestións que temos que estudar da casa rural non rematan aquí. Agora precisamos explorar os procedementos relacionados co deseño, a execución e a posta en uso da casa. Para esto faise necesario identificar axentes, circuitos de influencias, plataformas de intercambio de información e pautas de comportamento.

Por outra parte, en recoñecemento da transcendencia dos movementos migratorios como plataformas de difusión de ideas e formas renovadas faise preciso a súa relación. Por esta razón achegarémonos ás migracións non dende un punto de vista estritamente demográfico e economicista, cuantificando os fluxos humanos e pecuniarios ou identificando destinos. Como punto de partida interésanos a migración como proceso transculturizador con incidencia na vivenda humana.

¹ ORJALES PITA, M. Crise da casa como Sistema de Producción e máis de convivencia. En *A Galicia rural na encrucillada*, p. 115.

² ORJALES PITA, M. Op. Cit., p. 115.

UN TEMA DE ACTUALIDADE

Nas tres décadas coas que remata o século XX a Galicia rural coñece un novo tipo de vivenda unifamiliar que por decenas de miles se levantarán en practicamente tódolos recantos da nosa xeografía.

O realmente significativo deste proceso non é tanto a súa magnitude -agora construíronse máis casas que en tódolos periodos históricos precedentes- senón as características dos edificios levantados, moi afastadas das dos edificios tidos por vernáculos.

A este respecto cómpre advertir que o distanciamento das arquitecturas preexistentes non é unha mera cuestión estética que se reflicta no aspecto externo do edificio, moi diferente do da casa tradicional. As novas vivendas do medio rural diferéncianse das vernáculos no seu uso (agora a casa destinarase exclusivamente á función residencial), na forma de localizarse no territorio (diseminándose sen orde aparente), no modo de relacionarse coas edificacións veciñas (distanciándose dos núcleos existentes) e incluso no proceso de execución (profesionalizado e moi lento).

Das características comúns a este parque inmobiliario novo sen dúbida a máis significada é a de teren sido promovidas, na súa meirande parte, por homes e mulleres afectados por algún proceso migratorio.

Esta circunstancia é a clave para o entendemento da vivenda rural da Galicia contemporánea.

INTERROGANTES E HIPÓTESES DE TRABALLO

O proceso de construción de vivendas rurais por naturais de Galicia emigrados¹ alén das nosas fronteiras ábre-nos moitas interrogantes que convertemos en hipóteses de traballo.

Delas a primeira fai referencia a un rito, reiteradamente repetido entre os emigrados retornados, isto é, o abandono da casa tradicional. Desta maneira a cuestión -¿por que se desdénha a vivenda tradicional en beneficio dunha arquitectura novidosa, descoñecida que ademais violenta as preexistencias e a paisaxe?- aparece como interrogante inicial. Tras desta dúbida xorde unha fervenza de temas. O inmediato é o porqué do retorno do emigrado. Isto é, ¿por que individuos emigrados a comunidades de alto nivel de vida no canto de integrarse nelas teiman

¹ Baixo o calificativo xeralista "emigrantes" agrupamos unha pluralidade de situacións humanas. Adiantándonos á súa posterior concreción enumeramos aquí algunhas das situacións migratorias: emigrados retornados, emigrados non retornados, emigrados retornados a un lugar distinto do de orixe, emigrados retornados e novamente emigrados, etc.

en retornar as súas aldeas natais, onde os déficits atinxen incluso ó máis elemental?

Noutra orde de cousas, sendo comprensible a querencia do emigrante pola posesión dunha vivenda de seu -entendemos esto como unha aspiración humana- son varias as cuestións que especificamente se derivan dun modo de facer que entendemos como característico do emigrante.

Por exemplo ¿por que pretende a posesión dunha vivenda ampulosa, grande de máis, sendo o seu poder adquisitivo en case tódolos casos reducido?.

Seguindo coas interrogantes preguntámonos polas insólitas pautas de uso das moradas destes peculiares promotores que, en moitos casos son ocupadas durante prazos moi curtos, coincidentes cos períodos de vacacións dos traballadores asalariados.

Tamén os procesos de deseño e de execución están inzados de interrogantes que espertan a nosa atención. Unha delas é a causa pola que sendo a industria da construción no mundo rural un sector intensamente atomizado, as vivendas -construídas por dúcias de miles- presentan maioritariamente solucións técnicas semellantes. Outro tanto ocorre co proceso de deseño que, tamén atomizado, xera edificacións de características estéticas case uniformes.

A lista das cuestións non cesa aquí. De feito podémonos seguir preguntando cousas, por exemplo ¿por que o proceso de construción, empregado é tan dilatado que mesmo as vivendas son habitadas antes da súa conclusión? ou ¿por que estas vivendas son construídas lonxe dos núcleos existentes, preto das estradas e camiños, mesmo invadindo as terras de aproveitamento agrícola?

Finalizamos a enumeración de cuestións cunha interrogante que nos devolve ó punto de retorno, é dicir á determinación da orixe da casa que o emigrado se levanta na súa Galicia natal: ¿tomaron algo os nosos paisanos das arquitecturas, das cidades, dos modos de vida ou mesmo das culturas locais dos lugares onde residiron?

Das dúbidas que se len nas cuestións anteriormente enunciadas adiviñase que as novas arquitecturas residenciais dificilmente van deixar indiferente a quen se lles aproxime.

A este respecto debemos indicar aquí que a vivenda contemporánea é un produto polémico, que ten detractores pero tamén conta con admiradores. Os primeiros atribúenlle a esta tipoloxía arquitectónica a responsabilidade da degradación urbanística e paisaxística e mesmo a interrupción brusca da arquitectura vernácula do país en tanto que os segundos ven nas casa que os emigrados levantan no seu solar natal a expresión vital da imaxinación dos nosos paisanos e do seu esforzo a prol da elevación dos seus estándares de vida.

Nós non tomaremos posición algunha ante estas opinións.

A vella casa natal abandónase en beneficio de novos proxectos vitais. Na imaxe, unha casa de Castañeda, Arzúa, posta á venda por un filla da parroquia emigrado en Suíza.

FENÓMENO HUMANO MAIOR

Os desprazamentos de grupos humanos, con cambios temporais ou permanentes de residencia acompañan á humanidade dende a súa orixe. Debemos lembrar que o home nace nómade tornando sedentario como consecuencia da conquista da agricultura.

Non é posible explicar o poboamento da terra e incluso a formación das civilizacións sen os transvases demográficos en calquera das súas formas: nomadismos, peregrinacións, transhumancias, traslados forzados, éxodos de minorías, colonizacións, ...etc, etc. Non esquecemos ademais as migracións en tódalas súas posibles formas -xa temporal, permanente, colectiva ou persoal...- desenvoltas ó fío do tránsito comercial. Podemos dicir, sen risco de equivocación ou esaxeración, que as migracións forman parte do grupo de atributos humanos.

A amplitude histórica e xeográfica do asunto confirman esto que dicimos xa que este auténtico fenómeno social ten presenza en todo o planeta dende a Patagonia ata o Cabo Norte e dende Fisterra ás illas do Pacífico.

Igualmente constatamos a súa presenza en tódolos períodos da historia. Non en balde a nosa especie nunca acougou dende o momento en que un descoñecido individuo -máis homínido que home- deu o primeiro paso para afastarse do eidos da súa manada a hoxe, cando os desprazamentos acadan a condición virtual mercé á rede cibernética que cobre o planeta.

AS MIGRACIÓNS DAS ERAS MODERNA E CONTEMPORÁNEA

A historia da humanidade é, como adiantabamos, a do continuo entrecruzamento de individuos dunha sociedade noutra. De feito a historia da humanidade ben podería ser, como di Carrithers¹, a dos

modos en que grupos de pobos aparentemente aislados, aparentemente locais e inalterados quedaron, de feito, profundamente entrelazados en un crecente sistema mundial de comercio, colonización y ejercicio del poder imperial. ...

(De xeito que cando) los antropólogos aparecieron en escena (alá polo século XIX) se encontraron con un mundo que no era antiguo ni intocado, ni primitivo o aislado, sino uno ya moldeado por el intercambio extensivo con las mismas sociedades de las que provenían los antropólogos.

O inicio das migracións que damos en chamar modernas coincide con dous fitos históricos de excepción: a configuración dos estados europeos e a independencia dos Estados Unidos de Norteamérica.

Neste momento, tal e como explicaremos noutro lugar desta tese, teñen lugar os primeiros desprazamentos de

Emigrantes galegos espállanse, con maior ou menor intensidade por todo o mundo. A súa presenza, formalizada en asociacións e grupos organizados para os máis diversos obxectivos destaca en corenta e dous países dos cinco continentes.

¹ CARRITHERS, M. *¿Por qué los humanos tenemos culturas?*; p. 46.

poboación por motivos estritamente económicos. Estes, recordámolo aquí, terán unha dobre manifestación. Por unha banda realizaranse entre o agro e as cidades recén industrializadas e por outro cara ás novas nacións nadas nas Américas. Debemos facer notar que esta novidosa forma migratoria non exclúe os movementos estacionais (sega, vendima, pesca, transhumancia, gandería) e os exilios e expatriacións, daquela moi arraigados. A este respecto e no que atinxe a Galicia damos por iniciadas as migracións modernas en 1790 cando a constitución en Bos Aires da Congregación de Naturales y Originarios del Reino de Galicia, primeira asociación deste tipo de entre os varios centenares de comunidades nas que os galegos organizarán a súa convivencia lonxe da terra nai nos dous séculos seguintes.

Se a modernidade coñeceu as migracións derivadas da descolonización das Américas e da industrialización, a contemporaneidade abríase coa descolonización de África, Asia e Oceanía. Este proceso, de escala planetaria, xerará tensións migratorias dunha intensidade nunca antes coñecida.

Desprazamentos e deportacións masivas, ocupacións e forzadas convivencias culturais caracterizarán, xunto coas dúas guerras de alcance mundial, ó século XX. Polo tocante a Galicia debemos destacar que na centuria 1875-1975 os fluxos migratorios acadarán cifras de vertixe posto que sitúan fóra das nosas fronteiras a centos de milleiros dos nosos paisanos.

Mediado o século XX e xa conxurada a belicosidade, as migracións renóvanse nas súas formas. Aparecen agora os movementos de retorno, o turismo (grupos humanos desprazándose cos seus costumes e as súas divisas entre países) e xeneralízanse os movementos pendulares. Estes son os que seguen os individuos que residindo nun punto do territorio deben desprazarse regularmente a outro por motivos de traballo, de lecer ou comerciais.

No cabo do século XX dúas novidades van enriquecer o panorama descrito. Por unha banda inverteranse os tradicionais fluxos migratorio internacionais, que agora toman as direccións sur-norte e oeste-leste. Por outra banda o alto desenvolvemento tecnolóxico acadado polos sistemas de telecomunicacións -internet e os procesos de *roaming* da telefonía móbil- farán posible por vez primeira a comunicación global -voz e datos- a escala planetaria en tempo real. Estas viaxes, dadas en chamar virtuais posto que non implican desprazamentos físicos, supoñen o transvase de inxentes cantidades de información, de cartos e mesmo de mercancías. O futuro indicaranos cal será a incidencia real duns procesos que no cabo do ano 2000 a penas están abríndose.

MIGRACIÓNS E CAMBIO CULTURAL

Dos múltiples efectos das migracións aquí vannos interesar exclusivamente os de orde sociocultural.

Sen querer afondar moito nos mecanismos que desencadean estes efectos xusto é dicir -como veremos- que os máis dos efectos socioculturais que inciden na conformación da casa vivenda teñen a súa orixe no desarraigo dos medios¹ humano e físico experimentado polo individuo emigrado.

A emigración -dinos Sánchez López²- ocasionará o distanciamento, máis ou menos prolongado do individuo respecto do seu medio o que desencadeará a rotura dos patróns de conducta individual e producirá desaxustes de todo tipo.

O conxunto dos desaxustes referidos propiciarán un proceso transculturizador no que o individuo, exposto a dous sistemas culturais diferentes, experimenta, como nos describe Carrithers³, mecanismos que lle han permitir "...no sólo tratarnos recíprocamente, sino también adquirir el dominio de los conocimientos originarios de otra sociedad, no sólo del lenguaje, sino de la música, arte, ciencias y literatura, además de las formas complejas de política y comercio."

O sociólogo portugués Neto dá conta de mudanzas físicas, políticas, económicas e culturais⁴

Que mudanças podem acompanhar a aculturação? Em primeiro lugar podem ocorrer mudanças "físicas" (um novo lugar para viver, um novo alojamento, aumento de densidade populacional, urbanização, poluição, etc.); observamse igualmente mudanças "políticas" (perca de autonomia, etc.), "económicas" (podendose pasar de formas de emprego tradicionais para novas formas), "culturais" (a língua, a religião, a educação de origem são muitas vezes alteradas ou até modificadas, etc.) e "sociais"! (novas relações interindividuais e intergrupais, etc.). Enfim, podem ocorrer mudanças "psicológicas" ao nível individual.

Cómpre salientar que a adquisición e apropiación de certos aspectos dos modos de vida de comunidades foráneas non necesariamente se derivan sempre de desprazamentos reais.

No passado a grande maioría das persoas passava toda a súa vida num só sistema cultural nao tendo virtualmente contacto com outras culturas. Com os avanços da ciencia e da tecnologia, o espaço e o tempo reduziramse, tornandose mais frequentes as interações com varias culturas. O leque destas interações pode ir desde ser um espectador do contacto cultural (lendo, por exemplo, a "National Geographic")⁵...

¹ O contorno humano dun individuo, explicannos os sicólogos, está constituído polas xentes e grupos cos que convive pero tamén pola cultura, as formas de vida, usos e costumes que regulan os comportamentos da comunidade.

² SÁNCHEZ LÓPEZ, F. *Movimientos migratorios de Galicia*, p. 177.

³ CARRITHERS, M. ¿Por qué los humanos tenemos culturas?, p. 25.

⁴ NETO, F. *Psicología da emigração portuguesa*, p. 52

⁵ NETO, F. *Psicología da emigração portuguesa*, p. 41.

A construción de sistemas culturais mixtos -quizais deberíamos chamarlles mestizos- é un interesantísimo fenómeno sociolóxico, con claros efectos sobre a vivenda humana. Esta, un produto cultural de primeira orde, acusa-rá as interferencias entre sistemas culturais diferentes, tomando a forma dun produto novidoso no que se entre-mezclan, con maior ou peor fortuna, invariantes orixinarias de ambos mundos.

Papá Noel está junto a un árbol y da a los trabajadores extranjeros, en platos de plástico, sopa de *gulasch*. ...
Los turcos hablaban en su idioma, mezclado con palabras alemanas para las que en turco no había traducción, como: oficina de empleo, delegación de hacienda, impuesto sobre sueldos y salarios, formación profesional.

Emine Sevgi Özdamar
La Lengua de mi Madre

A XEITO DE XUSTIFICACIÓN

Resulta difícil profundar nun tema tan complexo como o que nos ocupa sen determinar previamente a definición e o alcance de certos conceptos e modismos que, de uso moi específico, poden escaparse ó lector alleo ós ámbitos culturais aquí representados.

Non quere ser eéta -nin de lonxe- unha relación exhaustiva. O noso criterio é o de incluír aquí exclusivamente aquelas palabras que representan conceptos ambiguos, xa por presentar múltiples significados en si mesmas xa por variar en función da carga ideolóxica que lle queira transmitir o redactor.

Por outra parte recollemos aquí algúns termos patrimoniais da lingua galega, que tendo sido utilizados nesta tese poidan precisar explicación para o lector foráneo. E non falamos agora de organizar aquí algún tipo de dicionario senón de xustificar conceptos semánticos propios do sistema cultural galaico.

ALGÚNS CONCEPTOS ARQUITECTÓNICOS

Concepto central nesta tese é o de “casa” un termo que tras da aparente evidencia do seu significado agacha unha complexidade que a penas se manifesta na súa ricaz polisemia.

Pina Cabral¹ recompilou os múltiples significados da palabra “casa” na lingua portuguesa, advertíndonos que

- ... para além do seu significado primário como (1) *edifício*, e particularmente edifício de habitação, a expressão também significa
- (2) *a unidade social primária* e as suas extensões mais directas (p. ex., “casa” no sentido camponês minhoto, “fogo”, “família”, “linhagem”); e tem ainda uma larga utilização para referir, por um lado,
- (3) *separação regular* (p. ex., “a casa dos botões” ou as “casas” dum mapa ou tabela) e, por outro lado,
- (4) *unidade social*, tanto de um ponto de vista
- (4.1) *funcional* (p. ex., “casa dos mortos” para referir ossário, “casa dos milagres” num santuário, ou “casa de pasto”), como de um ponto de vista
- (4.2) *institucional*, especialmente para aquilo a que o Inglês chama *corporate groups* (p. ex., “casa civil ou militar” do presidente da República, ou “casa” no sentido de firma), mas sobretudo quando se trata de
- (4.3) organismos organizados segundo *princípios altruísticos*, que implicam aquilo a que Turner chama *communitas* (p. ex., a Santa Casa de Misericórdia, a Casa do Povo, a Casa dos Pescadores, a Casa do Minho).

Detémonos na amplitude semántica do concepto “casa”, que resulta clave para entender calquera estudio da Galicia rural. A estes efectos reunimos as opinións de tres autorizadas voces: Mario Orjales²

¹ CABRAL, J. de P. A casa do Noroeste : introdução e comentarios a um encontro pluridisciplinar. *Análise Social*, v. 23, n. 1, p. 154.

² ORJALES PITA, M. Crise da casa como sistema de produción e máis de convivencia. En *A Galicia rural na encrucillada*, p. 116.

... o termo *casa* nunha das múltiples aceicións con que se emprega na Galicia rural: como marco de vida, como centro de residencia. Mais outros significados prestan ao nome tal cantidade de matices que, a miúdo, confúndese o accidental co esencial, a forma co contido: deica o punto de servir de termo comodín pra os estudosos das máis diversas ciencias sociais. Así ocorre que, ademais de unidade residencial, a *casa* utilízase como sinónimo de patrimonio familiar, de célula de produción agrícola, de institución xurídica supraindividual, de estrutura familiar, de subsistema cultura, de unidade de consumo, etc... Con razón dí C. Lisón que "Casa (con maiúscula) desíña familia, linealidade na sucesión, bilateralidade *sui generis*, leiras, lugar de residencia, economía, ideoloxía a carán da mesma e espresividade simbólico-ritual do todo o anterior". A Casa, pois, é un universo socioeconómico, culturalmente normalizado, que mantén e reproduce unhas relacións de produción, unha superestrutura ideolóxica e unhas formas sociais marcadamente definidas.

Chao Rego¹

...trátase dunha unidade de traballo e tamén simbólica

e Fernández de Rota²

El término casa enmarca la unidad de explotación agropecuaria familiar, célula fundamental de la organización económica y social. La "casa" incluye el edificio vivienda, cortes de vacas y caballos, cortellos de becerros, ovejas y cabras, las diferentes dependencias accesoria ("alpendres"), uno o dos patios ("aira" o "era" y "curral") y los terrenos diseminados de la explotación.

Feita xa a aproximación ós significados da palabra *casa* queremos tamén concretar o concepto de *arquitectura popular*, moi empregado nesta tese.

Este termo composto non figura como tal nos dicionarios académicos que non van máis alá da estricte definición do substantivo "arquitectura" que, para o común dos léxicos é a *arte de proxectar e construír edificios*.

Esta definición antóllasenos insuficiente para aplicar ós edificios obxecto deste traballo toda vez que, como veremos, non foron *proxectados*.

Nos tratados de arquitectura veuse considerando obra digna de tal substantivo a aquelas realizadas por individuos formados nesta disciplina ou aquelas outras de monumentalidade indiscutible.

O conxunto de construcións levantadas por xentes sen formación académica, sen o auxilio de proxectos arquitectónicos e, en moitos casos, sen a intervención de constructores profesionais ten sido denominado polos seus estudiosos de moi diversas formas: arquitectura popular, vernácula, anónima, sen arquitectos, espontánea, indíxena, tradicional, etc. Rudofsky³ caricaturiza a situación manifestando que esta arquitectura "ni siquiera dispone de un nombre científico". En Galicia, Pedro de Llano⁴ resolve a cuestión dándolle ó libro resultante da súa investigación da arquitectura da Galicia rural o título *Arquitectura popular en Galicia*.

¹ CHAO REGO, X. *Para comprendermos Galicia*, p. 32.

² FERNÁNDEZ DE ROTA, J. A. *Antropología de un viejo paisaje gallego*, p. 24.

³ RUDOFISKY, B. *Arquitectura sin arquitectos*, p. 52.

⁴ LLANO CABADO, P. de. *Arquitectura popular en Galicia*, p. 19.

ALGÚNS CONCEPTOS RELACIONADOS COAS MIGRACIÓNS

Existen notables diferencias entre os simples cambios de residencia e as migracións en sentido estricto.

Sánchez López¹ afirma que “la migración implica cierto desarraigo del contorno vital y la asimilación de trabajo, de cultura” en tanto que o cambio de residencia “puede darse dentro de una misma vecindad o cultura, y frecuentemente, no afecta a los habituales patrones de conducta y de relación social.”

De aí que no contexto desta tese reservemos o termo “migración” para aqueles movementos de poboación que implican un cambio de residencia a áreas culturais estrañas e teñan sempre como consecuencia un reaxuste sociocultural para o individuo.

Así pois debemos entender que o emigrante e o desprazado forzoso (exiliado ou refuxiado) son individuos diferentes xa que tamén o son as motivacións dos seus desprazamentos. Baixo o termo emigrado identificamos, de acordo coa definición dada na Orden do Ministerio de Trabajo de 6 de novembro de 1942 (BOE de 14-11-1942) a “todo aquel que haya marchado a Ultramar o traspuesto las fronteras nacionales para residir y trabajar en cualquier país extranjero” en tanto que refuxiado, de acordo coa definición do Instituto de Migraciones y Servicios Sociales (IMSERSO)² é aquel “que obtiene refugio o acogimiento en un país, por abandono del suyo a causa de persecución política. Se distingue por tanto de aquellas personas que cambian de residencia a otro país por motivos diferentes, tales como los económicos.”

No referente á definición das migracións propiamente ditas advertimos da existencia de dous tipos de emigrantes atendendo ás causas primeiras que desencadean a saída. Así pois debemos diferenciar entre as forzadas, en tódalas súas variantes -confinamento, deportación, exilio, expatriación, proscripción, desterro- e as voluntarias se ben os efectos finais de ambos movementos poboacionais poden chegar a ser coincidentes. A este respecto o desterramento, en palabras de Tello³, é

... una peripecia desquiciante ya que priva al individuo de los referentes culturales que hasta entonces han estructurado su vida personal y social. Sus hábitos, costumbres, credo, acento o deje en el habla y hasta sus rasgos o color de la piel se convierten en elementos exóticos expuestos a la mirada valorativa de la comunidad de acogida.

¹ SÁNCHEZ LÓPEZ, F. *Movimientos migratorios de Galicia*; p. 9

² IMSERSO. Web do IMSERSO [en liña]

³ TELLO, A. *Extraños en el paraíso : inmigrantes, desterrados y otras gentes de extraña condición*, p. 143.

Os efectos tralo desprazamento ben poden valer para o emigrante, non así os previos a el xa que, tal e como nos di Tello, consisten nun

... proceso de perda e fractura que comienza en la tierra natal del inmigrado, cuando debe desprenderse de sus bienes materiales, culturales y afectivos, para emprender el camino del destierro con la peregrina esperanza de rehacer su vida y organizarla en mejores condiciones

e que non necesariamente se dá ao emigrante e si, con toda a súa crueza, ao desprazado forzoso.

A migración é pois un movemento poboacional con implicacións que van máis alá das meramente físicas e demográficas. Isto queda ben claro nas palabras de Gülsüm Baydar Nalbantoglu e Wong Chong Thai¹: "Migration is a movement across geographical boundaries but it is also a movement from one symbolic order, one paternal language and law, to another."²

Comprobando que nos estudos sobre a materia son empregados indistintamente os conceptos *emigración* e *migración*, que nos dicionarios son presentados como equivalentes, buscamos claridade en Valadés³ quen matiza

En términos antropológicos, el significado de la expresión *emigración* ha sido conceptualizado como un movimiento que lleva a cruzar fronteras internacionales, ya sea permanentemente o no, mientras que se entiende por *migración* el cambio de residencia dentro de un mismo estado nacional, del mismo modo si se trata de una mudanza definitiva que si es temporal.

No contexto do nos documento utilizaremos estes termos coas equivalencias referidas se ben preferiremos a expresión "movementos migratorios" que o propio Valadés identifica "máis ben a migracións que afectan a amplios grupos humanos".

Feita xa a descrición do concepto "emigración" debemos precisar os de "inmigración" e "retorno". Estes dous termos poden nalgún momento chegar a confundirse, de feito nalgúns estudos relevantes utilízase a expresión "inmigración de retorno" para referirse ó movemento que realiza a poboación emigrada cando regresa ó seu lugar de orixe.

A este respecto debemos facer algunha precisión posto que para falar de retorno debemos definir os puntos de inicio e de conclusión do traxecto migratorio.

Os efectos desta tese consideramos retornado únicamente a aquel individuo que volve ó lugar do que partiu. Desta maneira quen unha vez rematada a súa experiencia migratoria afínca nun lugar distinto do da súa orixe non ten para nós a consideración de retornado, senón de reemigrado posto que realizou unha segunda migración.

¹ GÜLSÜM BAYDAR NALBANTOGLU e WONG CHONG THAI: *Postcolonial Spaces*; p. 108

² A migración é un movemento ó través de fronteiras xeográficas pero tamén é un movemento dende unha orde simbólica, dunha liguaxe e lei paternal, a outra.

³ VALADÉS SIERRA, J. M. Antropología de las migraciones. *Revista de Dialectología y Tradiciones Populares*, v. 49, p. 223.

Ora ben, para non facer excesivamente confusa a redacción do texto permitímonos a licencia de utilizar o termo *retornado* en tódolos casos, deixando claro que nos distanciamos dos criterios empregados na literatura científica na década dos setenta para definir a este tipo de individuos, que aquí recreamos da man de Cardelús e Pascual¹

Se habla de retorno cuando la emigración ha supuesto paso de frontera y ésta se cruza de nuevo en sentido inverso, y que se suele considerar como zona de origen la delimitada por las fronteras del Estado, sin distinciones en su interior: es emigrante retorando el individuo que salió de un punto de España y regresa a él o a cualquier otro del mismo Estado, independeinte del lugar de nacimiento y residencia anterior.

A inmigración é un movemento migratorio moi distinto dos antes descritos. Aquí queremos facer nosa a definición dada polo IMSERSO²: “Acción y efecto de la llegada a un país para establecerse en él los naturales de cualquier otro”. Inmigración, emigración e retorno teñen en común a experiencia da viaxe, desprazamento do que non nos interesa a súa compoñente xeográfica senón a mental, extraordinariamente descrita Por Gülsüm Baydar Nalbantoglu e Wong³:

A line inscribed onto the global map connects the old country and the new country. The world is already mapped by and through the Cartesian net that constructs spatiality as a geometric veil. The line of the migrant's journey is a graphic superimposition onto this veil. [...] But the line is also a scar on the uniformity of the global net. It is sewn up, it is a trace of a split, a cut. [...] The migrant is a decentered subject; migration has triggered a break from the illusory unit of the self. The story of the other has already begun. Every story is a travel story, but the story of migration is a particular surfacing of the foreigner within ourselves. Such a migrational movement is specifically from an "elsewhere", somewhere not on the global map, to the city, to the ideal city, the city with a name⁴.

DIVERSOS CONCEPTOS RELACIONADOS COAS INTERFERENCIAS ENTRE CULTURAS

A contaminación polos diferentes ámbitos culturais cos que entra en contacto o emigrante é, como xa temos adiantado, un dos efectos dos procesos migratorios. Esta interferencia pode ter múltiples expresións, dende a

¹ CARDELÚS, J. e PASCUAL, À. *Movimientos migratorios y organización social*, p. 244-245

² IMSERSO. Web do IMSERSO [en liña]

³ GÜLSÜM BAYDAR NALBANTOGLU e WONG CHONG THAI: *Postcolonial Spaces*; p. 108

⁴ Unha liña inscrita no mapa global conecta o vello e o novo país. O mundo está case todo cartografado por e ó través unha rede Cartesiana que dá soporte á espacialidade como un velo xeométrico. A liña da viaxe do emigrante é unha superposición gráfica nesta trama. [...] Pero a liña é tamén unha fendedura na uniformidade da rede global. É un remendo, é o trazo dunha fendedura, un corte. [...] O migrante é un suxeito descentrado; a migración disparou unha ruptura dende a ilusionante unidade do ser. A historia do outro xa empezou. Cada historia é a historia dunha viaxe, pero a historia da migración é o enfrontamento individual do forasteiro connosco. Tal movemento migratorio prodúcese especificamente dende un “algueres”, un sitio fóra do mapa global, cara á cidade, á cidade ideal, a cidade cun nome.

absorción total do individuo no medio que lle é novo á completa inadaptación, con multitude de estadios intermedios.

Con carácter xeral interesaranos os procesos de aculturación. Isto é, utilizando a terminoloxía do sociólogo portugués Neto¹, aquel “conjunto de mudanzas culturais em resultado de contactos continuos e directos entre dois grupos culturais independentes.” Rowe² que estudou os intercambios entre as culturas hindú e a occidental na India, describe no ámbito dos seus traballos, a aculturación como “a one-way process of conversion and substitution of native cultures by European ones.”

En termos individuais entenderemos por individuo aculturizado a aquel que experimentou mudanzas como “resultado de estar en contacto con outras culturas e de participar no proceso de aculturação por que passa o seu grupo cultural ou étnico,” tal e como é descrito por Neto³. Advertimos que o concepto de aculturación non debe ser confundido con outros como asimilación, integración ou absorción. A asimilación presupón -e valémonos outra vez de Neto⁴- que “a pessoa em aculturação perde inevitavelmente a sua cultura de origem e é absorvida na sociedade receptora.”

Integración, segundo da definición oficialista dada polo IMSERSO na súa web⁵ é a “acción y efecto de incorporarse o unirse a un grupo para formar parte de él”. Esta definición aseméllase á que de absorción nos dá Neto⁶ “estadio último da adaptação.”

Dos diversos estadios intermedios que se sitúan entre a asimilación e a inadapatación do individuo nun contexto cultural alleo, traemos aquí a voz mestizaxe, moi empregada neste texto. Esta palabra segundo concretan Rowe

¹ NETO, F. *Psicología da emigração portuguesa*, p. 87

² ROWE e SCHELLING; *Memory and modernity*; p. 18

³ NETO, op. Cit., p. 87

⁴ NETO, op. Cit., p. 87

⁵ IMSERSO; web cit.

⁶ NETO, F. *Psicología da emigração portuguesa*, p. 87

e Schelling¹ denota "racial mixture, that assumes a synthesis of cultures, where none is eradicated"².

A acollida que unha comunidade lle brinda ós forasteiros pode manifestarse en múltiples formas, tendo por extremos a filoxenia e a xenofobia. Para afinar estas definicións valémonos das palabras de Elorza³

La filoxenia es el amor al extraño...

No es de extrañar que el término "filoxenia" sea prácticamente desconocido [...] y que en cambio su antónimo, "xenofobia", sea moneda de uso corriente, incluso imprescindible para los tiempos que corren.

Lévy Strauss nos explicó hace tiempo que cada grupo humano tiende a considerarse a sí mismo como el receptáculo de todos los valores positivos y, por consiguiente, a mirar a los demás como algo inferior, por añadidura peligroso en la medida en que siempre se plantea una competencia por alcanzar recursos escasos.

[...]

En palabras se dice fácilmente. Acabar con la xenofobia requiere implantar, en la medida de lo posible, la filoxenia.

[...]

Vamos hacia unas sociedades europeas mestizas, pluriculturales, y en ellas la democracia sólo podrá ser real si se consigue un predominio efectivo de la filoxenia.

Finalizamos este brevísimo vocabulario explicando o máis común dos sentimentos entre os emigrados: a nostalgia. O nostáxico, segundo Antonio Tello⁴, é un individuo que vivindo obsesionado polo pasado

... no vive el presente o lo vive en estado permanente de transitoriedad; no hace de su vivienda un hogar, ni se abre al exterior dejándose polinizar por la vida que discurre fuera de él; no alcanza a comprender que, desde el instante en que fue extrañado, su historia personal se desgajó del tronco natal y que su continuidad, aunque vuelva a él, tendrá la evidencia de la herida.

DIVERSOS CONCEPTOS RELACIONADOS COAS MIGRACIÓNS EN GALICIA

Dous conceptos vinculados co mundo migratorio teñen en Galicia unha expresión xenuína, non compartida con outras linguas. Estes son "morriña" e "americano".

É a morriña un sentimento que moitos queren ver como exclusivo de Galicia e que frecuentemente se relaciona con vivencias acaecidas nalgún momento do traxecto migratorio.

¹ ROWE e SCHELLING, *Memory and modernity : popular culture in Latin America*, p. 18.

² "Mistura racial, que asume unha síntese de culturas, onde ningunha é erradicada."

³ ELORZA, A. Filoxenia. *El País*, (9-9-2000), p. 13.

⁴ TELLO, A. *Extraños en el paraíso*, p. 149

A morriña, cun significado xeral de melancolía ou tristura, designa como nos explica o pensador Ramón Piñeiro¹ “el estado anímico deprimido por el sentimiento de melancolía, que a veces, como ya hemos visto, se asocia también con el sentimiento nostálgico por la lejanía de la tierra nativa.”

Moi lonxe do que levamos dito, o calificativo *americano* identifica a aqueles individuos retornados no primeiro tercio do século XX daquel continente con fortuna máis ou menos crecida e coa personalidade transformada. *Cubano* e *habanero* son dous termos que se aplicarían, dunha maneira máis concisa, ós individuos procedentes deses destinos migratorios. As denominacións *suízo* ou *alemán*, aplicadas a aqueles expatriados en Europa, veñen sendo a actualización á contemporaneidade dos cualificativos ultramarinos antes referidos.

Sixirei² distingue ó americano do indiano, vendo no primeiro a un home rico e semianalfabeto, instalado na petulancia. Reproducimos aquí, por expresiva, a descrición que do “cubano” fai o escritor³ Silvio Santiago⁴

Casados e solteiros disfrazábanse de cubanos, de viaxantes, de inxinerios, de recén casados, de médicos, de gitanos, e outras cousas.

Os “cubanos” ou “cubanitos” subían calle acima con chaqueta de alpaca, pantalón de raiadillo, pajilla á cabeza e maleta na mao. Saudaban a toda a xente que atopaban, falando en castelán; e daban noticias dos veciños que ficaban alá, en Matanzas, Yaguajai, Pinar del Río e noutros sitios. Queixábanse do atraso do pueblo, porque non había tranvías, nin teatros, nin cines nin cabarés, nin ascensores, nin mulatas, como na Habana. E si por un casual vían pasar ao cura, preguntaban qué era “aquel”, sorprendéndose de que aínda eisitiran “esas cousas”.

¹ PIÑEIRO, R. *Gran Enciclopedia Gallega*, voz “Morriña”.

² SIXIREI PAREDES, C. *Galeguidade e cultura no exterior*, p. 210.

³ Silvio Santiago, naceu en Vilardevós (Ourense) en 1903. Exiliouse a Venezuela en 1936.

⁴ SANTIAGO, S. *Villardevós*; 1963; p. 153

CONCLUSIÓN

AS MIGRACIÓNS NA CONFORMACIÓN DA CASA LABREGA CONTEMPORÁNEA

CONCLUSIÓNS

ÍNDICE

1	Migracións e casa	34
	Galicia, país de emigrantes	
	Vivenda e migracións	
	Unha nova orde, unha vivenda renovada	
2	As migracións na conformación da casa rural. Unha visión histórica	38
	A casa labrega, vinteseite séculos de metamorfose	
	Historia da casa rural en Galicia	
	Interrogantes e hipóteses de traballo	
3	A casa rural contemporánea	43
	A nova vivenda no mundo rural contemporáneo	
	As tipoloxías da casa rural contemporánea	
	O proxecto e a execución da casa contemporánea	
	Valores simbólicos	
	Cousa que aínda quedan por estudar	
	Estudiar arquitecturas anónimas	
4	Epílogo	55
	RESUMO, RESÚMEN, ABSTRACT	58
	Resumo	
	Resumen	
	Abstract	

GALICIA, PAÍS DE EMIGRANTES

Os movementos migratorios nas súas múltiples variantes e direccións acompañarán a Galicia dende a noite dos tempos, acusando alta intensidade no período que vai de 1880 a 1980. A efectos de ilustrar o que decimos recordamos aquí que só no trienio 1911-13 viuse forzado a abandonar Galicia o sete por cento dos seus habitantes.

As razóns desta vaga humana, aínda non sendo a súa análise obxecto do presente traballo, encontrámolas na pobreza e na baixa calidade de vida imperantes en Galicia ata tempos recentes. Neste contexto a emigración actuou como válvula de escape e como vía para superar as dificultades da vida diaria.

De resultas deste proceso a paisaxe humana do país acadou forte singularidade. A xeito de exemplo expoñemos a seguir as cifras do censo de 1970: 2.750.000 persoas habitaban en Galicia en tanto que 300.000 galegos residían noutras áreas do Estado, outros 300.000 noutros países de Europa e aproximadamente 1.000.000, entre galegos e descendentes seus, espallábanse polas Américas.

A migración -tanto no seu traxecto de saída como no de retorno- modificando a estrutura productiva, alterando o equilibrio demográfico, insuflando recursos económicos e moi especialmente, dando soporte ó intercambio de ideas, debe ser vista como unha forza de primeiro orde no desenvolvemento e mutación do universo rural. A este respecto debemos sinalar que a transformación do agro interesou a tódolos ámbitos da sociedade labrega: economía, política, gastronomía, relixión, vivenda, moda, costumes, idioma, folclore, etc.

Por outra parte comprobamos que este fenómeno non é en absoluto novidoso xa que dende a prehistoria, as idas e vidas dos pobos, téñense inducido sempre algunha que outra alteración social ou cultural.

VIVENDA E MIGRACIÓNS

A casa vivenda da Galicia rural coñecerá no derradeiro tercio do século XX unha fonda mutación que alterará o seu aspecto e funcionamento. Detrás deses amplos cambios descubrimos forzas e tensións debidas, en moitos casos, a un proxecto migratorio. Pero chegados aquí debemos advertir que só excepcionalmente estes cambios poden ser atribuídos á copia ou á importación de modelos, estéticas ou tecnoloxías foráneas. En realidade se deben, sen ningunha dúbida, ás fondas alteracións socioeconómicas que afectan ó agro neste período, moitas

delas desencadeadas, impulsadas ou enriquecidas, eso si, polas adherencias chegadas nas equipaxes e nas contas bancarias dos centos de miles de emigrantes retornados neste período.

Por outra banda a construción das novas vivendas provocará dunha maneira xeneralizada o abandono, cando non o derribo, das vellas casas nas que residía a poboación antes de ter concretado o seu proxecto migratorio. As referidas edificacións, habitadas durante xeracións, serán vistas trala conclusión da migración como obxectos obsoletos e incluso vulgares. A este respecto comprobamos que a modificación das formas de apreciación das vellas arquitecturas vernáculas garda relación coa adquisición de novos hábitos vitais. Así pois o rexeitamento dun pasado inzado de connotacións negativas explica que o proceso de modernización da vivenda labrega teña sido acometido polos seus actores como ruptura e non como mellora.

UNHA NOVA ORDE, UNHA VIVENDA RENOVADA

Interrogándonos polas causas que xeraron a casa rural contemporánea non podemos encontrar unha única resposta.

Pensar nas forzas derivadas dos movementos migratorios como desencadeantes en exclusiva da transformación da vivenda emprazada na Galicia rural ofrecería -como antes decíamos- unha visión parcial dun panorama conformado por un complexo conxunto de forzas. Así é como a simple enumeración dalgúns dos procesos que ten acoillido a nosa ruralía no derradeiro tercio do século XX permítenos adiviñar a magnitude e amplitude deste asunto: industrialización, expansión da rede viaria, monetarización da economía, proletarización de amplos sectores da poboación, democratización da vida política local, profesionalización da administración pública, escolarización universal e obrigatoria deica os dezaseis anos, xeralización do ocio e da asistencia sanitaria, consolidación das cabeceiras comarcais como centros intermedios no sistema económico, intervención da acción social do estado sobre as clases pasivas, envellecemento da poboación, expansión da televisión e da telefonía, perda de competitividade da industria agrícola, etc.

Aínda así a repercusión da emigración no mundo rural, cando menos en certa zonas, do país é notable fronte ó conxunto das forzas que acabamos de enumerar. De feito a actividade migratoria está detrás está detrás -dunha ou outra maneira- dun alto número das construcións levantadas en Galicia no derradeiro tercio do século XX.

En termos cuantitativos a incidencia da emigración neste campo é difícil de valorar habida conta da inexistencia de estatísticas oficiais ou de estudos rigorosos que analicen, en ámbitos territoriais reducidos, a emigración e o retorno. Malia isto, puidemos confirmar que non sempre en áreas de elevada migración esta é seguida dun incremento na construción de vivendas. Tal sucede alá onde o retorno é escaso, por exemplo na alta montaña lucense e na ourensá. Por outra parte en zonas de escasa emigración pero de forte retorno, este é o caso da periferia das grandes cidades, detectamos un notable número de vivendas promovidas por individuos retornados.

Na orde estética a achega da emigración na configuración da nova vivenda tamén é difícilmente valorable. De feito as pautas seguidas maioritariamente por estes promotores para darlle forma á súa casa raramente implican a importación de invariantes foráneas xa que estas se nos confirma que son tomadas no entorno inmediato da que vai ser a casa ou ben nas máis variadas e insólitas fontes. Por outra parte comprobamos que estas pautas non difiren no substancial das seguidas por promotores non emigrados.

A CASA LABREGA, VINTESETE SÉCULOS DE METAMORFOSE

Diciamos nas páxinas precedentes que a configuración da casa é consecuencia da interferencia de moi diversas forzas e que moitas delas acadaron a nosa terra da man de individuos chegados de alén das nosas fronteiras. Nesta orde de cousas a dilatada historia da casa rural galega -víamos que se remonta, segundo testemuña o carbono-14, a 26.750 anos- ímola resumir nuns poucos fitos e serán xustamente aqueles nos que a máxima acumulación de tensións desencadea mutacións na vivenda existente.

Comprobamos que estes *turning points* sempre coinciden coa acción de individuos, enerxías ou vectores de todo tipo, chegados do exterior. Chamémoslle soldado invasor, horda fuxitiva, emigrante retornado, utensilio, máquina ou incluso alimento importado. Así pois podemos afirmar que a casa rural contemporánea, nas tres tipoloxías que nós recoñecemos equivalen a tres tres eslabóns -e probablemente non os derradeiros- na longa cadea da historia da casa rural galega.

A continuación mostramos un denso cadro onde se resume esto que acabamos de dicir. Nel tamén poñemos en relación a sucesión de mutacións experimentadas pola casa cos principais feitos de orde tecnolóxica, social, cultural e política de cada momento. As múltiples lecturas posibles do referido cadro dan idea da complexidade e das lóxicas inherentes a unha sucesión de feitos que en moitos casos non poden ser entendidos illadamente. Mais por riba de todo o que aquí podemos ler é que a casa vivenda localizada no medio rural é unha tipoloxía arquitectónica en permanente adaptación ás sempre cambiantes demandas da vida rural.

O proceso de metamorfose da casa rural acelérase durante o século XX, particularmente durante o seu derradeiro tercio, que rexistra mutacións en número e intensidade nunca antes coñecida. Desta maneira, e coa perspectiva que nos brinda mirar os acontecementos dende o cabo do século debemos recoñecer que a casa labrega galega -cando menos na súa lectura tradicional- ten desaparecido. E non se trata só dunha transformación estética, con incidencia nos aspectos espaciais e formais do edificio, por outra banda sempre cambiantes. A máis significativa das mutacións é a do seu uso xa que agora a casa rural perde a súa condición de sé da empresa agraria familiar tornando exclusivamente en habitación humana.

Concluídas xa as migracións exteriores outras forzas aparecen no panorama da Galicia finisecular con capacidade para transformar a casa vivenda. Falamos das migracións internas, que teñen levado a amplas áreas do

rural ó límite do despoboamento e tamén da adopción por amplas capas da poboación de modos de vida baseados na contínua mobilidade entre a súa localidade de residencia e outras, onde traballo, desenvolve o seu ocio, compra ou estudia.

A emancipación da muller, a popularización do ocio no mundo rural e a crecente accesibilidade a fontes de información televisivas e cibernéticas aparecéennos como vectores que poden seguir transformando a casa da Galicia rural nun futuro próximo.

HISTORIA DA CASA RURAL EN GALICIA

ACONTECEMENTOS A SOCIEDADE, O MEDIO, OUTRAS ARQUITECTURAS	A CASA RURAL
-24750 PALEOLÍTICO Tribos fuxidas dos fríos que afectan a centroeuroa acadan as terras do noroeste da península Ibérica. [Xacemento das Gándaras de Budiño (ano -24750)]. Hábitat: Vivendas e poboados non permanentes. Outras arquitecturas no rural: Funeraria: antas e dolmens. Nivel de vida: Dominio do lume, útiles de caza. Comunicacións: Os movementos humanos realízanse andando ou da cabalo.	CHOUZAS Nova tipoloxía: Cabana, primeira construción. Mutación: Da caverna natural á chouza. A casa como refuxio. Solución técnica: Paramentos e cuberta vexetais. Novas dependencias: Un único espazo. Expulsión de dependencias: Novas instalacións: Entorno da casa: Ningunha actuación; a vivenda seguía a itinerancia da tribo Estética e composición: Planta circular
-753 CULTURA CASTREXA Hordas chegadas de Europa, instálanse no noroeste da península Ibérica. [Castro de Borneiro (ano -753)]. Hábitat: Os incipientes intercambios con xentes chegadas por mar favorecen o establecemento de poboados permanentes. Outras arquitecturas no rural: Os poboados dótanse de construcións colectivas (alxibes, fortificacións, curros para o gando). Nivel de vida: Organización tribal. Comunicacións: Rudimentos da navegación.	VIVENDA PERMANENTE Nova tipoloxía: Vivenda castrexa. Mutación: Perda do carácter funxible da edificación. Solución técnica: Muros de sillería e cuberta cónica, de colmo. Novas dependencias: Expulsión de dependencias: Novas instalacións: Lar. Entorno da casa: Adaptación á topografía. Estética e composición: Planta circular

-19 INTEGRACIÓN NO IMPERIO ROMANO	VILLAE
Integración no Imperio Romano. Hábitat: Extensión da vide e da oliveira; agricultura organizada. Outras arquitecturas no rural: Templos, termas, faros, murallas, etc. Nivel de vida: Novo idioma; organización política, social e territorial como provincia do Imperio Romano. Comunicacións: Primeiras infraestruturas: calzadas, pontes, faros.	Nova tipoloxía: Villae. Mutación: Da cabana de planta circular cunha única dependencia, á casa de planta rectangular e varios habitáculos. Solución técnica: Muros de cantería/mampostería concertada; cuberta a dúas augas; tella. Novas dependencias: Expulsión de dependencias: Novas instalacións: Rudimentos da climatización; recollida de pluviais. Entorno da casa: Estética e composición: Planta rectangular.
1492 CONQUISTA DAS INDIAS	CASA - VIVENDA
O continuo tránsito de navegantes, militares, relixiosos e intelectuais entre Galicia e as terras de ultramar favorece a implantación de froitos ultramarinos: pataca, millo, tomate, chocolate, café, tabaco e especias que revolucionan a dieta e a horta. Hábitat: A fluencia diñeiraria favorece a construción de edificios relixiosos e burgueses suntuosos en cidades e vilas. A expansión da agricultura provoca a estabulación do gando en cortes pechadas dentro da casa-vivenda. Outras arquitecturas no rural: Igrexas e mosteiros. Nivel de vida: Os froitos indianos enriquecen a dieta. Comunicacións: Desenvolvemento da Carabela, embarcación capaz de longas singraduras.	Nova tipoloxía: Casa vivenda. Mutación: Da casa terrea á casa de dúas plantas. A casa como unidade de produción. Solución técnica: Muros carga en mampostería; estrutura horizontal en madeira Novas dependencias: As dedicadas a albergue dos animais e a almacenaxe dos produtos do agro Expulsión de dependencias: Novas instalacións: Lareira e cheminea. Entorno da casa: Horta e eira con construcións adxectivas para o pan (hórreo, forno, eira, muiño...). Estética e composición: Planta rectangular; ausencia de orde compositiva; cor natural dos materiais.
1898 FIN DO IMPERIO ESPAÑOL	CASA DO AMERICANO
A inestabilidade política, que se prolongará deica o remate da I Guerra Mundial, provoca o retorno masivo de indianos adifeirados. Hábitat: Introdución do eucalipto, as novas edificacións sitúanse fora das aldeas existentes, á beira das estradas. Outras arquitecturas no rural: Equipamentos -escolas, asilos, etc- promovidos por indianos ou por grupos de emigrados; vilas suntuosas. Nivel de vida: Nova vestimenta (traxe, calzado de rejilla...), novos costumes musicais (habaneiras, jazz...), ateísmo, chegada do castelán e dos primeiros automóviles. Comunicacións: Transatlánticos a vapor con casco de aceiro; enlaces ferroviarios co Estado e con Portugal; automóbil.	Nova tipoloxía: Casa do americano (ou Casa do Ché). Mutación: Ordenamento xeométrico dos alzados; aparición de novas dependencias; alonxamento dos animais. Solución técnica: Muros de carga; perfís de aceiro colado para formar grandes linteis. Novas dependencias: Baño; comedor segregado da cociña; cuartos individuais. Expulsión de dependencias: As cortes, cando existen, desprázanse a un edificio anexo. Novas instalacións: Auga encanada, pozo negro, luz eléctrica. Control e captación do fume. Entorno: Xardíns exóticos. Estética e composición: Orde, simetría, referencias cultistas, color.

1959 FIN DA AUTARQUÍA (ESTABILIZACIÓN ECONÓMICA)	CASA CONTEMPORÁNEA ARCAICA
O illamento internacional leva ó Estado á beira da quebra económica. O Plan de Estabilización Económica do ministro Ullastres abre o país ás importacións. Poténciase a emigración para captar divisas. Hábitat: Primeiras industrias de encrave, grandes encoros. Outras arquitecturas no rural: Agrupacións de vivendas de protección oficial. Nivel de vida: Supérase a crise derivada da Guerra Civil. Comunicacións: Iníciase a fabricación de automóviles no Estado. Plan REDIA, Red de Itinerarios Asfálticos.	Nova tipoloxía: Casa contemporánea, arcaica Mutación: Solución técnica: Muros de carga. Novas dependencias: Dormitorios organizados por sexos. Baño. Comedor cerimonial. Expulsión de dependencias: Novas instalacións: Auga encanada, cociña a gas e alumado eléctrico. Entorno: Horta para autoconsumo. Estética e composición: Volume rotundo, compacto. Ausencia de criterios compositivos.
1973 CRISE ECONÓMICA MUNDIAL	CASA CONTEMPORÁNEA RUPTURISTA
Retorno masivo dos emigrados de centroeuropa. Hábitat: Forte expansión das cidades e diseminación do poboamento no rural; mutación paisaxística: implantación de especies alóctonas e queima da biomasa autóctona. Outras arquitecturas no rural: Concentracións escolares; algúns equipamentos: prazas de abastos, consistorios. Remata a produción de arquitectura vernácula. Nivel de vida: Xeralización do acceso á vivenda; a TV é visionada en Teleclubs; o ocio acada o mundo rural. Electrificación universal. Ensino obrigatorio deica os 14 anos. Comunicacións: Plan de Accesos a Galicia: vías de calidade para conectar Galicia co Estado; xeralización do transporte aéreo e do automóbil privado. Automatización da telefonía. Universalización do acceso rodado ás aldeas.	Nova tipoloxía: Casa do Suízo. Mutación: aparición de novas dependencias e dun novo sistema constructivo; novos materiais de construción. Solución técnica: Estructura vertical a base de pórticos de formigón armado; estrutura horizontal pretensada. Cuberta de fibrocemento. Revestimentos cerámicos. Carpinterías de aluminio. Novas dependencias: Salón para celebracións rituais; dúas cociñas; garaxe; fallado e dependencia polivalente na planta terrea. Expulsión de dependencias: Desaparecen definitivamente as construcións para os animais. Novas instalacións: Auga quente; electrificación xeral; electrodomésticos para conservación dos alimentos Entorno: Xardín e pequena horta para autoconsumo. Estética e composición: Asimetría, escisión dos faldrons da cuberta, ausencia de referencias, múltiples cores e texturas.
1985 UNIÓN EUROPEA	CASA CONTEMPORÁNEA INVOLUCIONISTA
Detense a emigración a Europa: Os galegos en América xa son minoría, envellecida, afastada da Galicia real. Hábitat: A crise demográfica despoboa o interior; ocupación difusa nos eixes territoriais vitais; Coruña e Vigo expándense xerando áreas metropolitanas. Outras arquitecturas no rural: Cuantiosas axudas da CE posibilitan equipamentos e infraestruturas. Outras construcións: industrias, vivendas colectivas, edificios para a hostalería. Ruína ou transformación da arquitectura popular histórica. Nivel de vida: Xeralización do acceso á cultura e á sanidade; ampla difusión da prensa. Ensino obrigatorio deica os 16 anos. Comunicacións: Xeralización do automóbil; accesibilidade rodada a todo o territorio. Vías de alta capacidade organizan o país. Inicios da telefonía móbil e de internet.	Nova tipoloxía: Chalé: xeralización da "Casa do Suízo" entre os non emigrados. Mutación: Incremento de volume, aparición do soto e da bufarda. A casa como ben de cambio. Solución técnica: O adestramento e os medios auxiliares do construtor rural fan posible estruturas complexas. Novas instalacións: Televisión, telefonía e calefacción. Entorno: Xardín frontal con obxectos ornamentais de aspecto vernáculo e árbores froiteiros na traseira da casa. Estética e composición: Organicismo violento; asimetría; completa fragmentación dos faldrons da cuberta, busca de referencias no vernáculo, poucas cores e texturas.

A NOVA VIVENDA NO MUNDO RURAL CONTEMPORÁNEO

Con certeza podemos ver na casa rural contemporánea a expresión dun asunto máis fondo. Así pois na vivenda se expresa a sociedade da Galicia rural do fin do milenio. Unha nova sociedade, nacida sobre os alicerces do vello mundo rural e na que se teñen producido numerosas novidades se ben ningunha tan trascendente como a descrita por Lipovetsky, para quen a grande innovación do mundo rural occidental, producida a partir de 1950 é o seu ingreso na era do consumo e da comunicación. Isto é, acabamos de asistir á transformación da sociedade agraria nunha cultura de masas, na que os hábitos e as prácticas culturais da maioría da poboación así como as formas de consumo e de produción tórnanse homoxéneas, masivas e universais.

O modelo residencial tradicional no que a casa, xunto coa terra, os animais e a ferramenta, conformaba unha empresa agroindustrial que satisfacía as necesidades alimentares dun grupo familiar extenso quedará obsoleto neste período. No seu lugar xorde unha nova vivenda que desaparecida a vinculación dos seus moradores coas capacidades productivas do medio será destinada en exclusiva á función residencial.

ORIXE E TIPOLOXÍAS DA CASA RURAL CONTEMPORÁNEA

Tendo por un dos seus obxectivos a presente tese explicar a vivenda unifamiliar levantada durante o derradeiro tercio do século XX no medio rural de Galicia a primeira cuestión que acometemos é identificar a orixe das súas renovadas formas, caracterizadas a primeira vista polo seu distanciamento respecto da casa tradicional.

A primeira impresión que ofrecen os referidos edificios é a de responder a condicionantes alleos ós consuetudinarios de Galicia. A este respecto o feito de que unha boa parte dos seus promotores teña protagonizado algún tipo de experiencia migratoria parece en principio dar forza a esta crenza. Mais durante o desenvolvemento desta tese vímonos obrigados a reconsiderar as nosas ideas xa na primeira aproximación por canto nin as novidosas arquitecturas domésticas levantadas no rural galaico tiñan algo que ver con arquitecturas foráneas nin tódolos seus promotores estiveran emigrados como apuntaban as nosas hipóteses de partida. Afondando nisto incluso descubriríamos que a pretendida casa do emigrante non existe como tipoloxía recoñecible.

Tres son -segundo o noso criterio- as tipoloxías de casa que se levantan na Galicia rural no derradeiro tercio do século XX: a casa arcaica, a rupturista e a involucionista. O feito de que en a penas catro décadas se teñan sucedido tres tipoloxías indica ben ás claras como de acelerados e fondos foron os acontecementos socioeconómicos que sacudiron ó país neste lapso.

A concreción das tipoloxías da vivenda contemporánea resposta á progresiva sofisticación do programa residencial, traducido na perda de dependencias de uso non vivideiro e no continuo incremento superficial e volumétrico, consecuencia do crecente poder adquisitivo do home do rural, boa parte del atribuíble -sen dúbida- ós seus esforzos na diáspora.

A organización tipolóxica da casa rural da Galicia contemporánea estruturámola en períodos temporais correspondendo a cada un deles unha das tipoloxías antes enumeradas. Deste xeito a primeira destas tipoloxías corresponde a un primeiro período que arrancando en 1959 -posta en marcha do Plan Ullastres de Estabilización Económica- damos por finalizado en 1973, cando da crise económica mundial. Ábrese a continuación un segundo ciclo -da casa rupturista- que conclúe en 1985, data de adhesión do Estado Español á Comunidade Económica Europea, momento no que principia a terceira etapa -involucionista- que, no intre de redactar este texto (maio de 2001) non podemos dar aínda por concluída.

AS TRES TIPOLOXÍAS DA CASA RURAL CONTEMPORÁNEA

A casa arcaica [1959 - 1973]

Esta vivenda, como se deduce pola denominación que lle damos ó período, preséntase fortemente influenciada pola casa vernácula nos seus aspectos funcional e formal. Trátase dun edificio de volumetría simple e rotunda, de dúas plantas, con aproveitamento no baixo-cuberta. En xeral é parca en concesións decorativas.

Nestes edificios teñen grande presenza as dependencias vinculadas ó mundo agrario que, en moitos casos aínda permanecen dentro dos seus límites físicos. As habitacións vivideiras sitúanse na planta primeira sendo excepción a cociña que se mantén, xunto cos espazos non vivideiros, na planta terrea. Por outra parte o baixocuberta, que aínda se denomina fallo ou fallado conserva o seu uso non vivideiro -almacén das froitas e colleitas- dacordo cun esquema funcional claramente arcaico.

A casa rupturista [1973 - 1985]

No período rupturista a vivenda sofre unha auténtica convulsión formal e funcional, derivada da súa ansia por distanciarse con decisión das arquitecturas vernáculas.

Tódolos recursos formais e ornamentais parecen encamiñarse agora a este fin. O máis significativo destes recursos é a separación do edificio respecto do terreo. Deste modo o edificio, case sempre alzado sobre pilares illados, levita sobre a terra, transmitindo o desapego casa verbo do mundo agrícola. Este efecto vaise acompañar polo extrañamento dos animais en construcións adxectivas destinadas en exclusiva a este fin.

Estes cambios, liberando a planta terrea, posibilitarán a introducción de novos usos, non sendo infrecuente que aquí se asente algún tipo de industria ou establecemento comercial, sempre de escala familiar.

Por outra parte as dependencias vivideiras apértanse na planta alta do edificio á que se accede por unha escaleira exterior. Aquí aparece o salón de uso cerimonial e, en ocasións un cuarto destinado a comedor ritual. Entre tanto a vida diurna segue facéndose na cociña posto que malia a chegada do combustible gasoso aínda se conserva a vella cociña calefactora, único foco quente da casa.

Formalmente a casa do período rupturista pode acadar grande complexidade, efecto que moitas veces é subliñado mediante o uso da cor. Neste empeño destaca a cuberta, que se multiplica en numerosos faldrons, o que impide o aproveitamento do espazo situado baixo a mesma.

A casa involucionista [1985 -]

As edificacións deste período son o resultado da fonda revisión dos recursos lingüísticos empregados nas arquitecturas domésticas que as antecederon. O constructor da vivenda popular pretende agora un acercamento á estética da vivenda vernácula evidenciando unha actitude de rexeitamento das rechamantes propostas do período precedente. Isto plasmarase na contención formal e na utilización de materiais de construción que imitan ós vernáculos.

Por outra parte asistiremos agora á expansión volumétrica dos edificios, o que pode ser entendido como consecuencia da crecida capacidade económica duns individuos que levan xa moito tempo emigrados. O crecemento da casa diríxese cara dous ámbitos novos: o soto e o baixo cuberta.

A ampliación superficial da casa repercutirá no programa da vivenda que se torna complexo. Deste xeito na área vivadeira da casa multiplícanse os recintos estanciais, que agora se especializan en atender ós distintos momentos da vida doméstica: o día e a noite, a festa e o cotián. A cociña -que perdeu xa o dispositivo calefactor- resístese aínda en moitos casos a perder a súa función estancial que se vincula cada vez máis á utilización dun novo accesorio doméstico: a televisión.

O PROXECTO DA CASA CONTEMPORÁNEA

A análise dos circuitos de influencia na fase de concepción da casa permitiunos identificar os soportes de difusión dos novos modelos residenciais e os axentes que interveñen na redacción do proxecto.

A identificación das fontes de inspiración do proxectista resulta ben difícil en tanto non existe unha orixe clara. Isto é, o proxectista recibe e mistura mensaxes de moi diversas procedencias, xa na veciñanza do lugar onde vai construír o seu edificio, xa a través da televisión ou incluso nos lugares onde reside durante a migración onde está a súa vez sometido -incluso de forma pasiva- á acción das imaxes directas que emite aquel medio e ás indirectas chegados a través das xentes das máis variadas procedencias -turcos, portugueses, xugoslavos...- que os acompañan na diáspora.

Nesta orde de cousas temos comprobado que a crenza popular que lle atribúe ós emigrantes a reprodución na súa terra de modelos arquitectónicos importados resulta incerta, sendo contadas as edificacións que responden a este modo de facer.

O único certo en todo isto é que a arquitectura da casa rural contemporánea representa a fractura co universo persoal anterior á emigración, concretando un proxecto vital individual. Así pois non tendo sido tomada nin a forma nin a organización da casa doutras comunidades nin tampouco de modelos existentes en Galicia, estamos en condicións de afirmar que esta arquitectura nace, nos máis dos casos, exclusivamente da invención dos seus promotores que toman, aquí e alá, os elementos que lle interesan.

Dous mundos en contacto

Noutra orde de cousas debemos salientar que todo na casa rural contemporánea responde a unha lóxica cultural codificada. Trátase dun sistema cultural novo, complexo aínda que desestructurado, inzado de contradicións o que sen dúbida é consecuencia da súa inmadurez. Non debemos esquecer que o mundo rural tradicional, moldeado durante séculos esfarelou en a penas dúas xeracións, o que é un prazo moi breve para o establecemento dun novo sistema cultural.

Neste contexto a arquitectura da vivenda rural actual débátese entre as respostas a dous modelos diferentes: o arcaico, en claro declive e o contemporáneo, como dicímaos, desestructurado.

Os efectos do que enunciámos son productos arquitectónicos inestables, inzados de contradicións, como as que se len na coexistencia nun mesmo edificio de elementos procedentes de ambos sistemas culturais. Isto é, a ausencia do arquitecto no proceso de deseño, o recurso á autoconstrucción e a utilización dos materiais e da tecnoloxía dos que se dispón no contorno inmediato da obra.

Incluso na organización funcional da casa en sí mesma os signos arcaizantes son tamén claros. Velaí á disposición dun salón cerimonial onde practicar a comensalidade ritual, a persistencia de usos estanciais en torno ó lume da cociña e as dualidades que se rexistran en todo o relacionado coa conservación dos alimentos, no coidado da roupa, na multiplicación dos accesos á vivenda e mesmo na coexistencia de combustibles naturais e industriais na cociña.

O PROXECTISTA DA CASA CONTEMPORÁNEA

O proxecto e o proxectista

O deseño da casa rural DA Galicia finisecular aparécesenos como unha operación na que aparte do promotor involúcranse outros axentes de xeito que estas arquitecturas son o resultado da complexa superposición dos gustos, desexos e modos de facer dun amplo grupo de actores do que forman parte o proxectista e o promotor pero tamén elementos como o constructor e o subministrador de materiais de construción -os que pretenderán conducir o deseño do edificio ó ámbito do seu dominio- e tamén os familiares do promotor, encargados de continuar a execución da casa na ausencia deste e mesmo os veciños, que convivirán co novo edificio.

Dos axentes citados, dous son os que acaparan, na maioría dos casos, a responsabilidade da conformación da casa: o proxectista e o emigrante mesmo.

Dacordo co resultado da nosa investigación descubrimos que case sempre é o emigrante quen intervén de principio, acometendo en solitario a definición do programa da súa vivenda e incluso o "deseño" da mesma en tanto que o proxectista -xeralmente un profesional da arquitectura técnica- soe centrarse na resolución daqueles aspectos burocráticos e tecnolóxicos imprescindibles para levantar o edificio.

O proxectista, unha novidade na vivenda rural

Os procesos de concepción e construción da casa tradicionalmente foron operacións que ocupaban ó promotor da vivenda, quen se auxiliaba nesta misión polos seus parentes e veciños. Este modo de operar extinguese no derradeiro tercio do século XX pasando ambas actividades a ser acometidas agora por individuos especificamente dedicados a esta fin. A forte inercia que presentan os costumes tradicionais explicaría a resistencia que ofrece o promotor da vivenda diante da actuación do proxectista e do constructor da súa casa. Isto explicaría a extendida actitude pola que o promotor se reserva para si as derradeiras decisións e mesmo o remate final da edificación.

A misión do deseño da casa actual ten recaído sobre distintos actores. Nos primeiros tempos, alá pola década dos sesenta, esta responsabilidade correspondía ó constructor da casa. Posteriormente este labor foi conquistado por axentes con preparación técnica específica -aparelladores e arquitectos- se ben os primeiros son os que acaparan a maior parte dos encargos profesionais no medio rural.

A EXECUCIÓN

Novos materiais, novas formas

As transformacións que no derradeiro tercio do século XX interesarán ó mundo rural galego tamén incidirán nos procedementos tradicionais de construción de vivendas de forma que ningunha das tres compoñentes desta industria -man de obra, materiais e tecnoloxía- quedarán indemnes diante deste proceso.

Como queira que esta renovación é recente -de feito pode estimarse que está aínda activa- é frecuente a convivencia de prácticas tradicionais con outras nidiamente contemporáneas.

A utilización de materiais novos, repentinamente chegados ó mundo rural, desencadeará tensións e incertezas non sempre ben resoltas. Falamos de dúas cuestións transcendentais: por unha banda os efectos espaciais e por outra os meramente tecnolóxicos, derivados en ambos casos da inestable lóxica que a carencia de memoria na comunidade lle vai dar ós materiais novidosos.

No referente ós efectos formais dos materiais recén implantados sabemos -xa que esta é unha lei arquitectónica universal- que renovan as formas e tamén que, utilizados inconvientemente, desencadean solucións caricaturescas.

Dende o punto de vista tecnolóxico advertimos que os acelerados cambios na industria da construción collerán ós seus actores sen o adestramento axeitado, utilizando produtos e máquinas que precisarían dunha aprendizaxe e adestramento previo.

A confluencia dos motivos arriba expostos derivará na produción de linguaxes primarias e simples, expresión do aforro de esforzo e da busca de solucións económicas e elementais.

A autoconstrución

A práctica da autoconstrución, nacida da máis fonda tradición rural, continúa con matices viva na Galicia actual xa que a casa segue construíndose coa axuda da familia, dos veciños e dos amigos, contándose coa concorrencia dun contratista para a asistencia nos labores máis sofisticados -cimentación, estrutura e cuberta- e con algúns especialistas -fontaneiro, electricista, calefactor, escaiolista e carpinteiro- para as misións máis sofisticadas.

O recurso á autoconstrución sostense por outra parte na lóxica da singular estrutura económica do promotor transterrado. Isto é, aqueles individuos en situación vital incerta eludirán o risco na execución da vivenda. Para eso recurrirán a súa fragmentación nas unidades que realmente poden financiar e fiscalizar na súa totalidade, sen contar coa axuda de terceiros.

Neste contexto a participación activa do promotor na execución da obra antóllasenos un recurso axeitado que o emigrado pode compaxinar coas estadias durante os períodos vacacionais na súa terra.

Prazo de execución

A construción da vivenda rural contemporánea é ás máis das veces un proceso que se dilata extraordinariamente no tempo.

Apúntase como razón primeira desta ralentización -por veces verdadeira descontinuidade- os efectos dos sistemas empregados para a execución e o financiamento da obra antes descritos, que se basearán na presenza activa do promotor, quen por estar desprazado, só poderá aplicar os seus esforzos nos curtos períodos non laborais.

Un efecto secundario da demorada execución da vivenda é que habitualmente se procede á ocupación da vivenda antes do seu remate final.

VALORES SIMBÓLICOS NA CASA CONTEMPORÁNEA

A necesidade de ornamento

A utilización de recursos ornamentais estaba certamente mitigada na arquitectura doméstica da igualitaria sociedade tradicional limitándose en termos xerais á coidada e harmónica disposición dos diferentes componentes da edificación. Será o retorno masivo de emigrados un factor de desestabilización que, introducindo a desigualdade económica na comunidade aldeá derivará en tensións que farán sentir a necesidade da decoración.

Por outra parte esta situación impulsará a renovación do concepto de ornamento en si mesmo. Isto é, se na vivenda vernácula o decorado tiña por obxectivo expresar o bo gusto de quen habitaba a casa, na vivenda contemporánea o ornamento buscará distinguir a cada usuario do seu veciño, o que as máis das veces levará -a medio da incorporación de obxectos suntuosos- a manifestar xa non as preferencias estéticas do seu propietario senón o nivel económico necesario para acceder á propiedade dos referidos obxectos. Neste contexto ter residido no estranxeiro brindaralle ó emigrante a oportunidade de inserir na súa nova vivenda obxectos alleos ó mundo rural, o que acrecentará o valor simbólico da morada.

Comprobamos así mesmo que a decoración da nova casa rural descansa sobre un soporte teórico moi elemental fundado nas mensaxes directas que proporciona a adición de certo tipo de elementos en tanto que a carga simbólica da casa maniféstase a través de mensaxes moito máis sutís pero igualmente potentes.

ESTRATEGIAS DO SIMBOLISMO: A DIMENSIÓN E A LOCALIZACIÓN DA CASA

Característica habitual na maioría das casas contemporáneas do medio rural é a súa grandeza e non se trata dunha cuestión meramente dimensional, o que podería xustificarse en base a consideracións erradas no dimensionado dos espazos. A inconmensurabilidade da nova casa rural vén dada tamén pola durabilidade dos materiais cos que está construída.

O xeito de implantación do edificio no seu medio resulta en moitos casos certamente alegórico. Nesta orde de cousas fixamos a nosa atención en como se relaciona a nova edificación coas súas veciñas e coas formas físicas do territorio. A frecuencia coa que as máis novas casas do rural galaico son localizadas lonxe dos núcleos de poboación prexistentes estános indicando que o aldeán -primeiro emigrado e logo retornado- desconfía da súa reintegración na comunidade nai malia necesitar da súa proximidade para resolver a súa dislocada identidade. Por outra banda a predisposición do promotor emigrado a localizar a súa nova morada nun lugar preeminente como consecuencia xa da elección dun emprazamento sobresaínte por natureza ou da elevación artificiosa do terreo fainos pensar na existencia dalgún mito en torno a este feito. Buscando un paralelismo coa forma de implantarse a casa indiana -que pretendía a posición dominante na aldea- colíxese o interese do constructor da vivenda rural contemporánea por repetir aquelas pautas, o que por outro lado satisfai as súas arelas exhibicionistas. Nesta orde de cousas comprobamos que cando o emigrante non ten a posibilidade de edificar sobre unha lomba, levantará unha rampla artificial que a suxira ou cando menos, elevará a súa casa sobre un poderoso zócolo.

USOS E FUNCIÓNS NA CASA RURAL CONTEMPORÁNEA

A mudanza do perfil sociolaboral do individuo é unha das máis coñecidas e estudadas secuelas das migracións sobre a personalidade das xentes. Ós efectos da conformación da casa vivenda, esta circunstancia antóllasenos elemento determinante.

As estatísticas oficiais dan conta desta realidade: a maioría dos galegos emigrados abandonan a súa actividade profesional de orixe -a agraria- instalándose noutros sectores productivos, principalmente no terciario (comercio, hostalería) ou no industrial (construcción, mecánica do automóbil e da maquinaria agrícola).

A vivenda rural tradicional ademais de soporte residencial, érao da empresa familiar agraria e todo nela parecía estar disposto para esta fin. O programa da casa rural contemporánea acusará, como veremos, o abandono da actividade agraria tras da experiencia migratoria daquel.

A transformación do esquema funcional da casa labrega tradicional

A transformación da casa rural corre paralela coa perda de efectivos no sector agrario. Entendemos que as mutacións habidas no esquema funcional da casa son consecuencia da terciarización que a sociedade rural rexistra nos tres ou catro decenios finais do século XX. A este respecto a intervención dos emigrantes retornados na concepción e deseño da vivenda aparece como porta para a entrada de forzas que distorsionarán os seus esquemas funcionais tradicionais.

A variación experimentada polas pautas de utilización do espazo baixocuberta ilustra claramente o proceso de perda das compoñentes agropecuarias do edificio. Este sector destinábase na casa tradicional a almacenar os froitos da colleita, cometido que segue a manterse na primeira das casas contemporáneas, aquela que demos en chamar arcaica. Este invariante distorsiónase bruscamente cando na década dos setenta se desenvolve a casa rupturista, un edificio no que a cuberta por quebrarse, inutiliza o espazo situado no seu interior.

As transformacións proseguen na derradeira das vivendas contemporáneas, isto é, na involucionista, onde reaparece novamente o espazo baixo cuberta aínda que agora destinado a morada humana.

A RENOVADA FUNCIONALIDADE DA CASA RURAL CONTEMPORÁNEA

A casa contemporánea de tipoloxía arcaica

A perda dos atributos propios do mundo rural na casa vivenda iniciárase a principios da década dos sesenta. Neste momento comezan a chegar á Galicia rural os primeiros retornados do ciclo migratorio contemporáneo. Son individuos que escollerán a aldea natal como lugar de residencia trala reversión da aventura migratoria xa que as cidades, carentes aínda do pulo industrial e comercial que se concretará trala creación dos *Polos de Desarrollo* non atraerán aínda emigración de retorno.

A casa contemporánea nace neste momento e faíno cun aceno tímido: a interposición na planta terrea da vella vivenda vernácula dun espazo que a modo de esclusa separará a cociña das cortes. Deste local vai arrancar a escaleira, xeralmente illada no seu propio recinto.

Ademáis da separación do gando do ámbito doméstico -consecuencia da confluencia de normativas hixienistas e das novas necesidades dos usuarios da vivenda- constatamos a manifestación neste momento de dúas primicias de transcendencia. Estas son, por unha banda a creación dunha habitación destinada específica e exclusivamente a estancia e por outra, a multiplicación dos dormitorios, que agora son asignados ós moradores da vivenda segundo o seu sexo.

Todo este conxunto de innovacións súxírenos a emerxencia de valores ata agora descoñecidos na vida rural. Tales son un incipiente interese polos aspectos representativos da casa e a incorporación da intimidade individual ó conxunto de forzas que van moldear a vivenda.

A casa rupturista

Nun segundo momento, que situamos a mediados da década dos setenta, prodúcese outra forte inflexión no proceso de transformación da casa vivenda concretándose na aparición da por nós denominada, *casa rupturista*.

Mais as novidades rexistradas agora son fundamentalmente de índole formal en tanto que o programa da vivenda vai acusar tan só pequenos axustes respecto da tipoloxía precedente. Deles o máis notable é a decidida expulsión do gando do ámbito doméstico.

A ausencia dos animais deixará vacante na planta terrea da casa unha vasta superficie. Sobre esta área, con frecuencia aberta ó exterior, será onde se plasmen agora os maiores cambios de orde funcional.

Nun reducido pero significativo número de casos descubrimos que estes locais son destinados á domiciliación dunha industria ou dun comercio, sempre de escala familiar, se ben as máis das veces o referido espacio mantense vacante. Nisto, unha vez máis, podemos ver a expresión da incerteza do proxecto vital do promotor da casa, que devalando entre os ámbitos rural, industrial e comercial, tardará en concretarse.

Doutra parte temos que facer notar que neste momento entra na casa rural a televisión. Este electrodoméstico amosarásenos moi axiña determinante na organización da vida doméstica.

A casa involucionista

Aínda asistiremos a un último momento de inflexión na traxectoria evolutiva das características funcionais da casa rural, agora coa aparición da *casa involucionista*. Esta, como xa temos explicado, é ostentosa nos seus materiais, volumetricamente aparatosa e funcionalmente complexa.

Sen dúbida esta tardía tipoloxía é consecuencia da prolongación da estadía no estranxeiro do promotor da casa xa que -esto é evidente- aumentan os recursos económicos dos que o individuo dispón e maior é tamén a súa mutación cultural por efecto do máis dilatado contacto con realidades foráneas.

A máis notable novidade de orde funcional na casa involucionista é a expulsión das dependencias de uso non residencial do ámbito doméstico. Deste xeito, pasando a estar dedicada en exclusiva a habitación humana, esvaécese definitivamente o tradicional concepto da *casa* como sé da empresa familiar.

Temos que dar noticia ademais da incorporación dun novo actor -ás veces con papel protagonista- no espacio doméstico. Este é o automóbil, que agora se apropiará, estacionado, do espacio anteriormente ocupado polas dependencias productivas, o que non deixa de resultar fortemente simbólico.

A posta en valor da área estancial maniféstase na frecuencia con que é organizada en distintos ambientes e incluso na subdivisión en recintos de menor superficie, destinados nos máis dos casos á utilización da televisión como ferramenta dun ocio renovado e ó estudio dos fillos, agora sistematicamente escolarizados.

Por outra banda, a reafirmación dos estándares de intimidade, que apareceron na tipoloxía precedente, provocará a fragmentación da área de durmir en varias habitacións, agora individuais para cada membro da familia. Neste contexto non resulta infrecuente que incluso algúns destes dormitorios dispoñan de cuartos de baño privados.

EPÍLOGO

EPÍLOGO

Con esta tese pretendín un achegamento á realidade da casa levantada na Galicia rural nas postrimerías do século XX.

Neste labor esculquei na vida das xentes, descubrindo a transformación dos seus hábitos individuais e sociais. Tamén me introducín nos aparatos económico e tecnolóxico construídos no mundo rural contemporáneo e -non podía ser doutra maneira- afondei nas claves da actividade dos profesionais do deseño arquitectónico nese mesmo ámbito.

Agora que o traballo remata creo que é pertinente deixar subliñado que aínda quedan dúas cuestións pendentes de analizar. Ambas aínda inéditas malia a súa transcendencia.

Falamos dos efectos de todo tipo derivados da implantación da casa no territorio ben a escala miuda -o edificio na súa parcela- como a escalas moito máis amplas, isto é, da casa como obxecto na paisaxe.

Desde esta modesta tribuna curso invitación a todos aqueles interesados na realidade galega a tomar os proxectos aquí apuntados.

Por outra parte non podo rematar sen recoñecer que neste traballo toparanse erros, lagoas, redundancias e incluso imprecisións, mais tendo en conta que son pioneiro no tema tratado pido a benevolencia do lector e a mellor consideración do esforzo realizado.

Na Coruña, a trinta e un de decembro de 2000, derradeiro día do segundo milenio.

Plácido Lizancos Mora

Arriba: o territorio, convertido todo el en solar. Para esto basta unicamente pinchar a terra e extraer a auga que agocha. Abaixo: implantación -xenérica- dunha casa na súa parcela. Exemplo de accesibilidade e axardinamento mal entendidos.

A imaxe superior corresponde a unha paisaxe en Damil, Xinzo de Limia; na inferior vemos unha casa de Cornazo, Vilagarcía de Arousa.

RESUMO
RESUMEN
ABSTRACT

RESUMO

Nesta tese estúdíase a vivenda construída no medio rural de Galicia no derradeiro tercio do século XX. Trátase de edificacións que, construídas por miles, ocupan tódolos recantos do país. As súas primeiras características son o aparente distanciamento que presentan -en tódolos seus aspectos- respecto das casas da tradición vernácula e ter sido promovidas, na súa maioría, por individuos afectados por algún tipo de proceso migratorio.

Previamente ó inicio do traballo realízase un estudio histórico da evolución da vivenda en Galicia, descubriendo que cada un dos grandes trasegos poboacionais do noso pasado foi seguido dunha mutación no fogar.

Abrimos esta investigación cunha análise tipolóxica que nos levou a identificar tres tipoloxías, correspondentes a outros tantos períodos pero, sobre todo, a distintas configuracións espaciais e funcionais do edificio. En termos funcionais advertimos a crecente perda das funcións relacionadas coas capacidades productivas do medio en beneficio da condición meramente residencial da casa. Comprobamos que a transformación funcional arriba referida resposta ás pautas xerais seguidas pola sociedade rural galega neste período, caracterizado pola acelerada perda de efectivos no sector agrario.

Espacial e formalmente a edificación coñece tras dun primeiro momento de contención baseado na reprodución de modelos tradicionais un período caracterizado pola fractura e a busca do alarde. Finalmente as cousas soséganse, tanto en forma como en aspecto, buscando unha imaxe pseudo tradicional para as novas construcións.

No referido ás condicións formais e estéticas dos novos edificios temos que negar a creenza popular que lle atribuíu a estas casas unha orixe foránea, dando por firme que as súas novidosas formas eran tomadas noutras latitudes. A realidade indícanos que a casa contemporánea resposta a modelos improvisados, nados da mistura de mil e unha influencias e actitudes, das que sen dúbida é determinante o desexo de distanciarse da vivenda tradicional, que se asocia agora cun modo de vida superado.

Tamén son do noso interese os procedementos seguidos no deseño e na execución da vivenda. Aquí identificamos ós autores e definimos a orde de intervención de cada un deles. Por outra parte analizamos as formas de financiamento da casa e detectamos as pautas seguidas para a súa primeira ocupación. Do cruzamento de todos estes datos descubrimos que a casa é construída por fases xa que só así se lle permite o control ó seu promotor -emigrado-, se lle facilita o financiamento sen riscos e posibilita a súa intervención directa na execución da obra.

Todo isto estános falando dun modo de operar arcaico, herdeiro do do mundo rural tradicional. Nesta orde de cousas a asunción do deseño da casa polo seu promotor -unha práctica xeralizada- ratifica o que dicimos.

En resume, a vivenda rural contemporánea é un produto arquitectónico novidoso, secundario á transformación das pautas de comportamento e dos estándares culturais e económicos dunha sociedade en proceso de transformación, na que a emigración actúa como unha importante vía para canalizar os vectores que propiciaron estes cambios máis non é a única.

RESUMEN

En esta tesis se estudia la vivienda construida en el medio rural de Galicia durante el último tercio del siglo XX. Se trata de edificaciones que, construidas por miles, ocupan todos los rincones del país. Sus primeras características son el aparente distanciamiento que presentan -en todos sus aspectos- respecto de las casas de la tradición vernácula y haber sido promovidas, en su mayoría, por individuos afectados por algún tipo de proceso migratorio.

Previamente al inicio de los trabajos se realiza un estudio histórico de la evolución de la vivienda en Galicia, descubriendo que cada uno de los grandes trasiegos poblacionales de nuestro pasado fue seguido de una mutación en el hogar.

Abrimos esta investigación con un análisis tipológico que nos llevó a identificar tres tipologías, correspondientes a otros tantos períodos pero, sobre todo, a distintas configuraciones espaciales y funcionales del edificio. En términos funcionales advertimos la creciente pérdida de las funciones relacionadas con las capacidades productivas del medio en beneficio de la condición meramente residencial de la casa. Comprobamos que la transformación funcional arriba referida responde a las pautas generales seguidas por la sociedad rural gallega en este período, caracterizado por la acelerada pérdida de efectivos en el sector agrario.

Espacial y formalmente la edificación conoce, tras un primer momento de contención basado en la reproducción de modelos tradicionales, un período caracterizado por la fractura y la búsqueda del alarde. Finalmente las cosas se sosiegan, tanto en forma como en aspecto, buscando una imagen pseudo tradicional para las nuevas construcciones.

En lo referido a las condiciones formales y estéticas de los nuevos edificios tenemos que negar la creencia popular que le atribuía a estas casas un origen foráneo, dando por firme que sus novedosas formas eran tomadas en otras latitudes. La realidad nos indica que la casa contemporánea responde a modelos improvisados, nacidos de la mezcla de mil y una influencias y actitudes, de las que sin duda es determinante el deseo de distanciarse de la vivienda tradicional, que se asocia ahora con un modo de vida superado.

También son de nuestro interés los procedimientos seguidos en el diseño y en la ejecución de la vivienda. Aquí identificamos a los autores y definimos el orden de intervención de cada uno de ellos. Por otra parte analizamos las formas de financiación de la casa y detectamos las pautas seguidas para su primera ocupación. Del cruce de todos estos datos descubrimos que la casa es construida por fases ya que solo así se le permite el control a su promotor -emigrado- se le facilita la financiación sin riesgos y se posibilita su intervención directa en la ejecución de la obra.

Todo esto nos está hablando de un modo de operar arcaico, heredero del mundo rural tradicional. En este orden de cosas la asunción del diseño de la casa por su promotor -una práctica generalizada- ratifica lo que decimos.

En resumen, la vivienda rural contemporánea es un producto arquitectónico novedoso, secundario a la transformación de las pautas de comportamiento y de los estándares culturales y económicos de una sociedad en proceso de transformación, en la que la emigración es una importante vía para canalizar los vectores que propiciaron estos cambios mas no la única.

ABSTRACT

In this thesis we studied houses built at rural areas of Galicia during the last third of the twentieth century. These constructions -in a number of thousands- locate at almost every corner of the country. Most significant of its characteristics are that they look quite different -in all their aspects - regarding the houses of the vernacular tradition and that they have been promoted, in their majority, for individuals affected by some type of migratory process.

Previously to the beginning of the works we carried out an historical study of the evolution of housing in Galicia, discovering that each one of the big populational movements of our past was followed by a home mutation.

We opened our investigation with a typological analysis. This analysis took us to identify three different kinds of houses, corresponding to three different periods but, mainly, to different space and functional configurations of the building.

In functional terms we noticed the loss of the functions related with farming world in benefit of the merely residential condition of the house. We also check that this transformation responds to the general rules followed by Galician rural society in this period, characterized by the decrease of jobs in agrarian sector.

Space and formally housing knows -after a first contention moment based on the reproduction of traditional models- one period characterized by the fracture and the search of boast. At last, things turn calmed as much in form as in aspect, giving a neovernacular image to new constructions.

Referring to formal and aesthetic conditions of the new houses we have to deny the popular belief that attributed to these homes a strange origin as if their novel forms were taken in other lands. Reality indicates us that our contemporary house responds to improvised models, born from the mixture of many influences and attitudes the first of wich is the desire to be distanced from traditional housing because its going to be associated now with an overcome way of life.

Also are of our interest the procedures followed to design and to execute the buildings. Here we identify the authors and we define the intervention order of each one of them. On the other hand we analyze the financing process of the house and detect the rules followed for its first occupation.

House are built by phases and this makes possible to its owner -he lives away, because is emigrated- to control building process. Also makes possible for him to finance works without risk and - this is very important because says in short many things- to work himself building his own house.

All we had said shows us an archaic way of operating, most of the times quite similar to that of the old rural world.

In summary, contemporary country houses are a novel architectural product, generated by the transformation of the behavior rules and cultural and economic standards of a society in transformation process, in which migration appears as an important way to channel the vectors than animated these changes but not the only one.

BIBLIOGRAFÍA

AS MIGRACIÓNS NA CONFORMACIÓN DA CASA LABREGA CONTEMPORÁNEA
BIBLIOGRAFÍA
ÍNDICE

1	Capítulos de monografías	64
2	Actas de congresos e xornadas	67
3	Documentos audiovisuais e electrónicos	67
4	Fontes varias: novelas	69
5	Materiais especiais	70
6	Monografías	71
7	Artigos en revistas e xornais	80
8	Ponencias en congresos	90
9	Revistas	93
10	Criterios utilizados para o ordenamento e organización da bibliografía	93

CAPÍTULOS DE MONOGRAFÍAS

ACEVES, J.B. Olvidados por Madrid : notas sobre la planificación del desarrollo rural en España. En *Los aspectos cambiantes de la España rural*. Barcelona : Barral, 1978, p. 299-338.

BÁEZ MEZQUITA, J.M. Métodos de análisis gráfico en la arquitectura popular : el dibujo como herramienta de trabajo. En *Arquitectura popular de Castilla y León : bases para un estudio*. Valladolid : ICE, 1992, p. 9-35.

BEIRAS TORRADO, X.M. A emigración : o seu papel na dinámica da formación social. En *A Galicia rural na encrucillada*. Vigo : Galaxia, 1975, p. 40-73.

BERTRAND, J.R. Transformations de l'habitat rural en Galice depuis 1970. En *Mélanges géographiques en l'honneur du prf. Abel Bouhier*. Poitiers : Centre de Géographie humaine et sociale, 1990, p. 225-236.

BRANDES, S. El impacto de la emigración en una aldea de los Montes de Castilla. En *Los aspectos cambiantes de la España rural*. Barcelona : Barral, 1978, p. 225-243.

BUECHLER, H. e BUECHLER, J.M. Los suizos: Galician migration to Switzerland. En *Migration and development implications for ethnic identity and political conflict*. La Haya: Mouton, 1991, p. 19-29

CABANO ÁLVAREZ, I. La arquitectura americana en Galicia. En *Galicia e América : cinco séculos de historia*. Santiago de Compostela, Consello da Cultura Galega, 1993, p. 223-228.

CAMPILLO, A. A poboación e a acción xeodemográfica. En *Geografía general del Reino de Galicia*. t. IV. A Coruña : Ediciones Gallegas, 1913 (reimp. 1980), p. 165-198

CASAL LINO, I. Análisis de la dispersión de la población y de la renta. En *Estructura económica de Galicia*. Madrid : Espasa Calpe, 1992, p. 661-686.

CONTRERAS, J. La alimentación. En *Del ayer y del hoy: el patrimonio etnológico de Cataluña*. Barcelona : Generalitat de Catalunya, Departament de Cultura, 1996, p. 39-40.

ELLIOT, J.H. "Descubrimiento", conquista y colonización. En *Europa/América, 1492/1992*. Madrid : El País, 1992, p. 4-5.

FERNÁNDEZ DE LA ROTA Y MONTER, J.A. Identidad y recreación histórica en Galicia. En *Antropología de los pueblos del norte de España*. Madrid : Universidad Complutense, 1973, p. 205-214.

GALLEGO JORRETO, J.M. O medio rural galego e a súa arquitectura. En *A Galicia rural na encrucillada*. Vigo : Galaxia, 1975, p. 75-109.

GARCÍA FERNÁNDEZ, E. Consideraciones globales de la arquitectura popular. En *Arquitectura popular de Castilla y León : bases para un estudio*. Valladolid : ICE, 1992, p. 9-35.

GARCÍA-SABELL, D. O futuro. En *Almanaque Galaxia, 1950-1975*. Vigo : Galaxia, 1975, p. 67-68.

GILLESPIE, J. Transplanting ideas : how migrants shaped the Australian garden. En *The Europeans : emigré artists in Australia, 1930-1960*. Camberra : National Gallery of Australia, 1997, p. 179-190.

- GONDAR PORTASANY, M. Racionalidad campesina y relativismo cultural. En *Antropología y racionalidad*. Santiago de Compostela : Sálvora, 1980, p. 25 e ss.
- GREGORY, D.D. Rural exodus and the perpetuation of Andalusia. En *Economic transformation & Steady-state values*. New York : Queens College Press, 1976 , p. 138-147.
- GREGORY, D. D. Migración y cambio demográfico en Andalucía. En *Los aspectos cambiantes de la España rural*. Barcelona : Barral, 1978, p. 137-171.
- GRINDLEY, W.C. Los autoconstructores : sobrevivientes con futuro. En *Libertad para construir*. Madrid : Siglo XXI, 1976, p. 19-36.
- GRINDLEY, W.C. e GRENNELL, P. El autoconstructor : análisis legislativo y recomendación. En *Libertad para construir*. Madrid : Siglo XXI, 1976, p. 89-103.
- GUTIÉRREZ ESTÉVEZ, M. Crisis de la sociedad rural y crisis de la comarca. En *Mito y ritual en América*. Madrid : Alhambra, 1988, p. 7-19.
- KENNY, M. Los vínculos de los expatriados españoles del siglo XX con su país natal : la re-emigración y sus consecuencias. En *Los aspectos cambiantes de la España rural*. Barcelona : Barral, 1978, p. 173-213.
- KHAN MUMTAZ, K. La casa. En *Presente y futuros : arquitectura en las ciudades*. Barcelona : Comitè d'Organització del Congrés UIA Barcelona 1996, 1996, p. 104-109.
- LISÓN TOLOSANA, C. Antropología de los pueblos del norte de España. En *Antropología de los pueblos del norte de España*. Madrid : Universidad Complutense, 1973, p. 13-30.
- LIZANCOS MORA, P. Identidad. En *Habitar : [charlas, cuentos y proyectos Taller de Arquitectura Villarbón 96]*. A Coruña : SCO-ADITEC, 1999, p. 24-35.
- LORENZO FERNÁNDEZ, X. Etnografía : cultura material. En *Historia de Galiza*. t. 2. Buenos Aires : Nós, 1962, p. 7-16.
- MANDIANES, M. La vivienda. En *Del ayer y del hoy : el patrimonio etnológico de Cataluña*. Barcelona : Generalitat de Catalunya, 1996, p. 28.
- MAÑÁ, J. Cultura material, diseño y patrimonio etnológico. En *Del ayer y del hoy : el patrimonio etnológico de Cataluña*. Barcelona : Generalitat de Catalunya, 1996, p. 35-36.
- MARTÍNEZ-RISCO MACÍAS, S. As institucións xurídicas e a vida económica e social de Galicia. En *Introducción á economía galega de hoxe*. Vigo : Galaxia, 1979, p. 106-136.
- MARTÍNEZ RODRÍGUEZ, I. Crisis del hórreo. En *El hórreo gallego : estudio geográfico*. A Coruña : Fundación Pedro Barrié de la Maza, Servicio de Publicaciones, 1979, p. 313-319.
- NAVARRO LÓPEZ, M. El contexto socioeconómico de la emigración continental española. En *La emigración española en la encrucijada*. Madrid : Centro de Investigaciones Sociológicas, 1981, p. 35 e ss.
- NETO, J.P. Algunas observaciones sobre el papel de los retornados en el Algarve. En *Emigración y retorno : una perspectiva europea*. Madrid : Instituto Español de Emigración, 1981, p. 185-206.

- NICOLINI, A. La inmigración y sus consecuencias en la actividad arquitectónica (1869-1914). En *La inmigración en la Argentina*. Tucumán, Universidad Nacional, 1989, p. 269-300.
- OLIVER, P. El alojamiento primitivo. La necesidad de un nuevo enfoque. En *Cobijo y sociedad*. Madrid : Blume, 1978, p. 29-34.
- ORJALES PITA, M. Crise da casa como sistema de produción e máis de convivencia. En *A Galicia rural na encrucillada*. Vigo : Galaxia, 1975, p. 115-143.
- ORJALES PITA, M. A problemática sociolóxica das comunidades galega. En *Introducción á economía galega de hoxe*. Vigo : Galaxia, 1979, p. 22-31.
- PALMÁS, R. La emigración. En *Los gallegos*. Madrid : Itsmo, 1976, p. 503-536.
- PAZ ANDRADE, V. La sociedad y la economía. En *Los gallegos*. Madrid : Itsmo, 1976, p. 45-94.
- PEÑA SAAVEDRA, V. Las remesas escolares, benéficas y sociales de los emigrados. En *Galicia e América : cinco séculos de historia*. Santiago de Compostela : Consello da Cultura Galega, 1993, p. 207-211.
- PÉREZ DÍAZ, V. El proceso de cambio en las comunidades rurales castellanas. En *Los aspectos cambiantes de la España rural*. Barcelona : Barral, 1978, p. 215-247.
- PORTELA FERNÁNDEZ-JARDÓN, C. A ordenación do territorio, o transporte e maila vivenda. En *Galicia, realidade económica e confito social*. Galicia (sic.) : Banco de Bilbao, Servicio de Estudios, 1980, p. 291-333.
- RÁBADE PAREDES, X. América. En *Gran Enciclopedia Gallega*. t. 2. Santiago de Compostela : GEG, 1974-199, p. 43-50.
- RABEARIMANANA, L. Les habitants d'Ambohibary Sambaina (Antsirabe Madagascar) entre villes et village d'origine. En *Interdépendances villes-campagnes en Afrique : mobilité des hommes, circulation des biens et diffusion des modèles depuis les indépendances*. Paris : L'Harmattan, 1996, p. 193-207.
- RAPOPORT, A. El pueblo y el hogán, comparación intelectual de dos respuestas a un rededor. En *Cobijo y sociedad*. Madrid : Blume, 1978, p. 74-88.
- RODRÍGUEZ FRAÍZ, A. Emigración. En *Gran Enciclopedia Gallega*. t. 10. Santiago de Compostela : GEG, 1974-1991, p. 15-36.
- ROLDÁN MORALES, FP. El lenguaje de la arquitectura popular. En *Arquitectura popular de Castilla y León : bases para un estudio*. Valladolid : ICE, 1992, p. 65-72.
- ROMANOS, AG. Asentamientos ilegales en Atenas. En *Cobijo y sociedad*. Madrid : Blume, 1978, p. 151-170.
- RUÍZ DE LA RIVA, E. Relaciones entre lo popular y lo culto : la transmisión de modelos. En *Arquitectura popular de Castilla y León : bases para un estudio*. Valladolid : ICE, 1992, p. 73-92.
- SEQUEIROS TIZÓN, X. Sociedad rural y emigración : el caso gallego. En *Emigración y constitución*. Madrid : Instituto de Español de Emigración, 1983, p. 313-322.
- SPOHN, R. B. El autoconstructor : análisis legislativo y recomendación. En *Libertad para construir*. Madrid : Siglo XXI, 1976, p. 37-65.

VÁZQUEZ GONZÁLEZ, A. Emigración e transporte de galegos a América, 1900-1930. En *Os intercambios entre Galicia e América Latina : economía e historia*. Santiago de Compostela : Universidad, 1992, p. 77-96.

VÁZQUEZ VARELA, J.M. Pervivencia de las formas culturales indígenas. En *La romanización de Galicia*. A Coruña : Edicións do Castro, 1976, p. 79-84.

VILAS NOGUEIRA, X.R. A relación vila-aldea : conflito explícito e implícito. En *A Galicia rural na encrucillada*. Vigo : Galaxia, 1975, p. 175-192.

ACTAS DE CONGRESOS E XORNADAS

CONGRESO DE ECONOMÍA GALLEGA (1º, 1925, Lugo) *Primer Congreso de Economía Gallega : organizado por dicha Corporación y que tuvo lugar en esta capital durante los días 7 y 8 de octubre de 1925*. Lugo : Ayuntamiento, 1925. 140 p.

ENCONTRO SOBRE O PATRIMONIO CULTURAL GALEGO NA EMIGRACIÓN (1º, 1994, Santiago de Compostela). *Patrimonio cultural galego na emigración : actas do I Encontro, Santiago de Compostela, 25-26 de novembro de 1996*. Santiago de Compostela : Consello da Cultura Galega, 1996. 235 p.

JORNADAS DE HISTORIA DE GALICIA (5ª, 1990, Orense) *Galicia y América, el papel de la emigración : V Jornadas de Historia de Galicia*. Orense : Diputación Provincial, 1990.

DOCUMENTOS AUDIOVISUAIS E ELECTRÓNICOS

AUDIOVISUAIS

ROCHA-TRINDADE, M.B., BEJA HORTA, A.P., RIBEIRO, J. Sociología das migrações [vídeo]. Lisboa : Universidade Aberta, 1996. 1 cinta VHS col., XX m.

VEGA, F. El techo del mundo [vídeo]. Madrid , 1995, 1 cinta VHS col., 82 m.

RECURSOS ELECTRÓNICOS

ALONSO PONGA, J.L. Entre el pasado idílico y un futuro incierto : variaciones sobre la cultura popular [en línea]. <<http://www.dvnet.es/webs/ical/jlponga.html>> Valladolid. [Consulta : 27 xuñ. 1998].

INSTITUTO DE MIGRACIONES Y SERVICIOS SOCIALES (España). Web del IMSERSO [en liña]. Madrid : IMSERSO, 10 xan. 2000. "Migrantes-refugiados". <http://www.seg-social.es/imserso/dics/i0_datos.html> [Consulta : 22 xan. 2000]

CENTRO DE ESTUDOS DAS MIGRAÇÕES E DAS RELAÇÕES INTERCULTURAIS (Portugal). Áreas de investigação e projectos [en liña]. Lisboa : CEMRI, 10 set. 1998. <<http://www.univ-ab.pt/iepg/centros/cemri/areas.htm>> [Consulta : 23 xan. 2000]

EUROPEAN RESEARCH CENTRE ON MIGRATION AND ETHNIC RELATIONS. Home page [en liña]. Utrecht : ERCOMER, 17 nov. 1999. <<http://www.ercomer.org/index.html>> [Consulta : 22 xan. 2000]

SOFTWARE INTERACTIVO MULTIMEDIA EN INTERNET Y LOCAL. Fillos de Galicia : web para el encuentro de los hijos de la emigración gallega [en liña]. Bilbao : SIMIL, 25 dec. 1998. <<http://www.simil.com/fillos/>> [Consulta : 22 xan. 2000]

CENTRO DE INFORMACIÓN SOBRE MIGRACIONES EN AMÉRICA LATINA. [en liña]. Santiago de Chile, Chile : CIMAL, 7 xan. 2000. <<http://www.reuna.cl/oim/>> [Consulta : 22 xan. 2000]

CONFEDERACIÓN INTERSINDICAL GALEGA. Enciclopedia da emigración galega [en liña]. Santiago de Compostela : CIG, <http://www.cigmigracion.com/> [Consulta : 12 nov. 2000]

INTERNATIONAL ORGANIZATION FOR MIGRATION. IOM Migration Web [en liña]. Xenevra : IOM, 1999. <<http://www.iom.int/Español/welcome.htm>> [Consulta : 22 xan. 2000]

STATUE OF LIBERTY-ELLIS ISLAND FOUNDATION (Estados Unidos). Welcome to the Ellis Island home page [en liña]. Nova York : SL/EIF, 1987. <<http://www.ellisland.org/>> [Consulta : 22 xan. 2000]

MIGRATION MUSEUM. Contents [en liña]. Australia : Via Net, 1997. <<http://www.vianet.com.au/clients/MigrationMuseum/>> [Consulta : 22 xan. 2000]

CENTRE D'INFORMATION ET D'ÉTUDES SUR LES MIGRATIONS INTERNATIONALES. Paris : CIEMI, 1999. <<http://members.aol.com/ciemiparis/presenen.html>> [Consulta : 22 xan. 2000]

ASOCIACIÓN PARA EL ESTUDIO DE LOS EXILIOS Y MIGRACIONES IBÉRICOS CONTEMPORÁNEOS. Madrid : UNED, 19 nov. 1998. <<http://usuarios.iponet.es/aemic/>> [Consulta : 22 xan. 2000]

IRMANDADE GALEGA DE GOTENBURGO = GÖTEBORGS GALICISKA SÄLLSKAP. Index [en liña]. Gotemburgo : Irmandade Galega, 10 dec. 1999. <<http://www.linnedonsult.com/irmandade/index.html>> [Consulta : 11 feb. 2000]

ASOCIACIÓN CIVIL FILLOS DE OURENSE (Caracas, Venezuela). Xuntanza Fillos de Ourense [en liña]. Caracas : Asociación Civil Fillos de Ourense, 1999. <<http://www.geocities.com/Capitolhill/5187/>> [Consulta : 10 feb. 2000]

ANEL DA GALEGUIDADE. Benvidos nas páxinas do Anel da Galeguidade [en liña]. Francia : AlternB, 25 mai. 1998. <<http://altern.org/-anel/>> [Consulta : 11 feb. 2000]

Migrations and Ethnic Studies Links [en liña]. <<http://www.pscw.uva.nl/imes/links.html>> [Consulta : 22 xan. 2000]

CENTRO GALEGO DE XENEVRA. Sociedade A Nosa Galiza [en liña]. Xenevra : Centro Galego de Xenevra [Consulta : 11 feb. 2000]. <<http://www.multimania.com/ang/>> [Consulta : 11 feb. 2000]

CENTRO DEPORTIVO Y SOCIAL DE BOLOS VALLE MIÑOR. 1ª página Web de la emigración española en Uruguay [en liña]. Montevideo Moebius, 2 nov. 1999. <<http://www.internet.com.uy/moebius/>> Consulta : 11 feb. 2000]

FONTES VARIAS: NOVELAS

ALAS, L. *La Regenta*. Madrid : Alianza, 1995, 700 p.

BENET, J. *Volverás a Región*. Barcelona : Destino, 1981, 315 p.

BLANCO-AMOR, E. *Xente ao lonxe*. 6ª ed. Vigo : Galaxia, 1988, 319 p.

CARPENTIER, A. *O Camiño de Santiago*. A Coruña : Edicións do Castro, 1993, 155 p.

CASTRO, R. de. *Obra galega completa*. Madrid : Akal, 1985, 341 p.

DONOSO, J. *Conjeturas sobre la memoria de mi tribu*. Madrid : Alfaguara, 1996, 349 p.

LLAMAZARES, J. *El río del olvido*. 3ª ed. Barcelona : Seix Barral, 1990, 189 p.

MAKINE, A. *El testamento francés*. 2ª ed. Barcelona : Tusquets, 1996, 287 p.

MALOUF, D. *Recordando Babilonia*. Barcelona : Destino, 1993, 255 p.

MUNIF, A. *Memoria de una ciudad : infancia en Ammán*. Madrid : Ediciones del Oriente y del Mediterráneo, 1996, 380 p.

NEIRA VILAS, X. *Cartas a Lelo*. 13ª ed. A Coruña : Edicións do Castro, 1995, 145 p.

OTERO PEDRAYO, R. *Os camiños da vida*. 5ª ed. Vigo : Galaxia, 1993, 350 p.

PARDO BAZÁN, E. *Los Pazos de Ulloa*. Madrid : Cátedra, 1997, 405 p.

PASTOR DÍAZ, N. *De Villahermosa a la China : coloquios de la vida íntima*. Madrid : (imp. Rivaneyra), 1858, 358 p.

PIÑÓN, N. *La república de los sueños*. Madrid : Alfaguara, 1999, 766 p.

QUEVEDO Y VILLEGAS, F. de. *Historia de la vida del Buscón llamado Don Pablos, ejemplo de vagamundos y espejo de tacaños*. Madrid: Akal, 1996, 197 p.

REY, A. *Imitación compuesta*. Madrid : Huerga y Fierro, 1996, 221 p.

RIVAS, M. *Toxos e flores*. Vigo : Xerais, 1992, 207 p.

RIVAS, M. *¿Que me queres, amor?* 2ª ed. Vigo : Galaxia, 1996, 179 p.

SANTIAGO, S. *Villardevós*. Vigo : Galaxia, 1982, 191 p.

SEBALD, W.G. *Los emigrados*. Madrid : Debate, 1993, 243 p.

SEVGI ÖZDAMAR, E. *La lengua de mi madre*. Madrid : Santillana, 1996, 162 p.

SHIELDS, C. *La memoria de las piedras*. Barcelona : Tusquets, 1996, 295 p.

SOTELO BLANCO, O. *Contos de indianos*. Barcelona : Sotelo Blanco, 1994, 251 p.

MATERIAIS ESPECIAIS

ABBAS, A. "Building Hong Kong : from migrancy to disappearance". 18 p. Ponencia preparada para Conference Other Connections, 3rd., Melbourne, 1997. Orixinal inédito.

DIOGO, M. "Conferencia inaugural". 18 p. Conferencia preparada para o Congresso Internacional de Arquitectura Popular, 1º, Porto, 14-17 de maio de 1998. Orixinal inédito.

EWENCZYK, P., GARSON, J.P. y MOULIER, Y. "Comptes rendus, synthèses de travaux sur le fait migratoire". 11 p. Documentos informativos para investigadores. París : Ministère du Travail et de la Participation, 1979.

GARCÍA FERNÁNDEZ, E. "Normativas de conversão no ambito da arquitectura". 67 p. Ponencia presentada no Congresso Internacional de Arquitectura Popular, 1º, Porto, 14-17 de maio de 1998.. Orixinal inédito.

GARCÍA-LISÓN, M. "A propósito del nacimiento de la arquitectura popular española". 5 p. Notas para o Congresso Internacional de Arquitectura Popular, 1º, Porto, 14-17 de maio de 1998. Orixinal inédito.

MANTEIGA POUSA, F.X. "A emigración na parroquia galega : San Xoán de Barcala, 1860-1940". 112 p. Orixinal inédito.

MORA TORRES, M. "Aspectos generales del aislamiento de españoles en colonias agrícolas en la República Dominicana". 4 p. Carta personal, Ciudad Trujillo, 23 de outubro de 1940.

Os españois tamén fomos emigrantes : Fundación Caixa Galicia - Agencia EFE, 2000, 182 p. Catálogo da Exposición do mesmo título.

SOGO LOPEZ, A. e LIZANCOS MORA, P. "Censo de edificios públicos promovidos polos emigrantes en Galicia, 1988-1992". 325 p. Orixinal inédito.

VALADÉS SIERRA, J.M. "Tener una casa en el pueblo : viabilidad de la arquitectura tradicional de cara al siglo XXI". 5 p. Orixinal inédito.

VILLA ÁLVAREZ, J.M. "La emigración guardesa a Puerto Rico". 13 p. Ponencia preparada para a conferencia "Migraciones españolas a Puerto Rico : impacto social y económico", efectuada el 18 de marzo de 1992 no recinto de San Gernán, Universidad Interamericana de Puerto Rico. Orixinal inédito.

MONOGRAFÍAS

ALONSO GONZÁLEZ, J.M. *La casa popular sanabresa : formas y elementos decorativos*. Zamora : Instituto de Estudios Zamoranos "Florín de Ocampo", 1991, 400 p.

- ALONSO MONTERO, X. *Galicia vista por los no gallegos*. Madrid : Júcar, 1974, 438 p.
- ALTAMIRA Y CREVEA, R. *La huella de España en América*. Madrid : Reus, 1924, 222 p.
- ÁLVAREZ QUINTANA, C. *Indianos y arquitectura en Asturias : 1870-1930*. 2 v. Gijón : Colegio Oficial de Aparejadores y Arquitectos Técnicos de Asturias, 1991.
- AMÉRIGO, M. *Satisfacción residencial*. Madrid : Alianza, 1995, 169 p.
- ÁVILA MACÍAS, M.A. *Arquitectura rural doméstica de la Comarca de Las Villuercas*. Badajoz : Asamblea de Extremadura, 1995, 295 p.
- BACHELARD, G. *La poética del espacio*. 2ª ed. México : Fondo de Cultura Económica, 1975, 286 p.
- BAESCHIN, A. *Casas de campo españolas*. Barcelona : Canosa, 1930, 123 p.
- BALDELLOU, M.A. *Arquitectura moderna en Galicia*. Madrid : Electa, 1995, 201 p.
- BALDELLOU, M.A. *Lugar, memoria e pro[x]ecto : Galicia 1974-1994 : mai.-xul*. 1995. Madrid : Electa, 1995, 172 p.
- BALTAR TOJO, R. *Arquitectura y preexistencias. Una referencia gallega*. A Coruña : Edicións do Castro, 1991, 108 p.
- BAS, B. *Construccións populares : un tema de etnografía en Galicia*. A Coruña : Edicións do Castro, 1983, 270 p.
- BAYDAR NALBANTOGLU, G. E CHONG THAI, W. *Postcolonial Space(s)*. Nova York, Princenton Architectural Press, 1997, 139 p.
- BEIRAS TORRADO, X.M. *Estructura y problemas de la población gallega*. A Coruña : Servicio de Estudios del Banco del Noroeste, 1970, 387 p.
- BEIRAS TORRADO, X.M. *O atraso económico da Galiza*. 2ª ed. Santiago de Compostela : Laiovento, 1982, 268 p.
- BELLO, L. *Viaje por las escuelas de Galicia*. Madrid : Akal, 1973, 302 p.
- BONET CORREA, Y. *La arquitectura del humo*. A Coruña : Edicións do Castro, 1994, 267 p.
- BOUHIER, A. *La Galice : essai géographique d'analyse et d'interpretation d'un vieux complexe agraire*. T. 1. La Roche-sur-Yon : (imp. Yonnaise), 1979, 566 p.
- BOYD, R. *Australia's home: its origins, builders and occupiers*. 5th ed. Melbourne : Melbourne University, 1995, 310 p.
- BRAGA, C.M.L. *Memórias de imigrantes galegos*. Salvador : Centro Editorial e Didáctico da Universidade Federal de Bahia, 1995, 256 p.
- BRANDES, S. *Migration, kindship, and community : tradition and transition in a Spanish village*. New York : Academic Press, 1975, 199 p.
- BRAVO LOZANO, J. e HIDALGO NUCHERA, P. *De indianos y notarios*. Madrid : Colegios Notariales de España, 1995, 237 p.
- BUECHLER, H. *Carmen : the autobiography of a spanish galician woman*. Cambridge : Schenkman, 1981, 221 p.

- CANOSA, R. *Nuevas estampas de un pueblo gallego*. Madrid : Ramón Canosa, 1967, 128 p.
- Los cántabros en América : aventura, presencia, retorno*. Madrid : Fundación Santillana, 1997, 182 p.
- CARBAJO NÚÑEZ, M. *El convento de Herbón : seis siglos de historia y arte*. A Coruña : [s.n.], 1994, 46 p.
- CARDELÚS, J. e PASCUAL, A. *Movimientos migratorios y organización social*. Barcelona : Península, 1979, 312 p.
- CARO BAROJA, J. *Cuadernos de campo*. Madrid : Turner, 1979, 242 p.
- CARMAGNANI, M. *Emigración mediterránea y América : formas y transformaciones, 1860-1930*. Gijón : Fundación Archivo de Indianos, 1994, 205 p.
- CARRITHERS, M. *¿Por qué los humanos tenemos culturas? Una aproximación a la antropología y la diversidad social*. Madrid : Alianza, 1992, 293 p.
- Casas de indianos*. Santiago de Compostela : Xunta de Galicia, 2000, 616 p.
- CASTELAO. *Sempre en Galiza*. Buenos Aires : Centro Gallego de Buenos Aires, 1961.
- CASTRO LÓPEZ, R. *La emigración en Galicia*. A Coruña : (imp. El Noroeste), 1923, 147 p.
- CASTRO LÓPEZ, R. *Reseña histórico descriptiva de la parroquia de Vilar de Ortelle y su comarca y de los monumentos protohistóricos del partido de Monforte de Lemos*. Monforte de Lemos : (imp. F. Rodríguez), 1929, 130 p.
- O Caurel: estudio del medio natural de las montañas gallegas*. Santiago de Compostela : Universidad, 1958, 278 p.
- CERÓN, J.P. y BAILLON, J. *La sociedad de lo efímero*. Madrid : Instituto de Estudios de Administración Local, 1980, 286 p.
- CHAO REGO, X. *Para comprendernos Galicia*. Vigo : Galaxia, 1987, 126 p.
- CHERMAYEFF, I. *Ellis Island : an illustrated history of the immigrant experience*. New York : Macmillan, 1991, 287 p.
- COLEGIO OFICIAL DE ARQUITECTOS DE MADRID. *El libro blanco*. Madrid : COAM, 1974, 371 p.
- CORES TRASMONTE, B. *Sociología rural de Galicia*. A Coruña : Librigal, 1973, 228 p.
- CORREA-CALDERÓN, E. *Índice de utopías gallegas*. Madrid : Compañía Iberoamericana de Publicaciones, 1929, 225 p.
- DÁVILA DÍAZ, J. *Geografía descriptiva de la comarca de Ortigueira*. 2ª ed. A Coruña : Diputación Provincial, 1990, 244 p.
- Dibujo y realidad: el problema del parecido en las artes figurativas*. Valladolid : Instituto de Ciencias de la Educación, 1989, 170 p.
- DUNCAN, J.S. *Housing and identity : cross-cultural perspective*. Nueva York : Holmes and Meier, 1969.
- DURÁN, J.A. *Crónicas-4. Conflictos de hoy, historias románticas y diarios modernos*. Madrid : Akal, 1986, 385 p.

- DURÁN VILLA, F. *La emigración gallega al Reino Unido*. Santiago de Compostela : [s.n.], 1985.
- ECO, U. *La estructura ausente : introducción a la semiótica*. Barcelona : Lumen, 1978, 485 p.
- L'emigrazione italiana e la formazione dell'Uruguay moderno*. Turín : Fondazione Giovanni Agnelli, 1993, 482 p.
- La emigración en la provincia de Orense : el retorno y sus perspectivas*. Barcelona : Sotelo Blanco, 1984, 251 p.
- Encuesta de equipamiento y nivel cultural de las familias, abril 1975. Equipamientos y condiciones de las viviendas familiares. v. II. Resultados provinciales*. Madrid : Instituto Nacional de Estadística, 1976, 280 p.
- ESPAÑA. Instituto del Territorio y Urbanismo. *Gestión pública rural*. 2ª ed. Madrid : Ministerio de Obras Públicas, 1987, 143 p.
- ESPIAGO, J. *Migraciones exteriores*. Barcelona : Salvat, 1982, 68 p.
- ESTÉVEZ-ORTEGA, E. *Arte gallego*. Barcelona : Lux, 1930, 140 p.
- Estudio de reconocimiento territorial de Galicia. Identificación y explicación de problemas territoriales*. Santiago de Compostela : Dirección Xeral de Urbanismo, Vivenda e Medio Ambiente, 1986, 150 p.
- Estudio sobre la estructura del sector de la construcción en Galicia : análisis de las necesidades de formación del sector de la construcción*. Santiago de Compostela : Consellería de Política Territorial, Obras Públicas e Vivenda, 1994, 60 p.
- FACAL, M. *Notas sobre estética e arte popular*. A Coruña : Espiral Maior, 1995, 126 p.
- FARIÑA TOJO, J. *Los asentamientos rurales en Galicia*. Madrid : Instituto de Estudios de Administración Local, 1980, 134 p.
- FERNÁNDEZ DE ROTA, J.A. *Antropología de un viejo paisaje gallego*. Madrid : Centro de Investigaciones Sociológicas, 1984, 274 p.
- FERNÁNDEZ DE ROTA, J.A. , IRIMIA FERNÁNDEZ, M.P. *Los protagonistas de la economía básica : la vanguardia ganadera y la casa en el este de la provincia de A Coruña*. A Coruña : Deputación Provincial, 1998, 341 p.
- FERNÁNDEZ DEL RIEGO, F. *Pensamiento galeguista do século XX*. Vigo : Galaxia, 1983, 219 p.
- FERNÁNDEZ FERNÁNDEZ, X. *Arquitectura del eclecticismo en Galicia, 1875-1914. t..II : edificación del ferrocarril, escolar y de recreo*. A Coruña : Universidad, 1996, 409 p.
- FERNÁNDEZ OXEA, X.R. *Santa Marta de Moreiras: monografía dunha parroquia ourensán, 1925-1935*. A Coruña : Edicións do Castro, 1982, 454 p.
- FLORES, C. *Arquitectura popular española. t. 1*. Madrid : Aguilar, 1973-1977.
- FRAGA RODRÍGUEZ, X. *Emigración e historia contemporánea : Galiza-Cuba*. A Coruña : Asociación Sócio-Pedagóxica Galega, 1994, 112 p.
- GALICIA. Dirección Xeral de Vivenda. *Plan de necesidades de suelo y vivienda*. Santiago de Compostela : Consellería de Ordenación do Territorio e Obras Públicas, 1987, 114 p.

- Galicia en su realidad geográfica*. A Coruña : Fundación Barrié de la Maza, 1984, 620 p.
- Galicia hoy*. Buenos Aires : Ruedo Ibérico, [1965?], 160 p.
- GALLEGO PICARD, P., SOUTO, X. *A aldea terremota*. [s.l.] : Los autores, 1997, 25 p.
- GÁNDARA FEIJÓO, A. *La emigración gallega a través de la historia*. A Coruña : [s.n.], 1981.
- GARCÍA FERNÁNDEZ, J. *La emigración exterior de España*. Barcelona : Ariel, 1965, 302 p.
- GARCÍA FERNÁNDEZ, J. *Organización del espacio y economía rural en la España atlántica*. Madrid : Siglo XXI, 1975, 337 p.
- GARCÍA FERNÁNDEZ, J.L. *Antropología del territorio*. Barcelona : Ariel, 1971, 350 p.
- GARCÍA LÓPEZ, J.R. *Las remesas de los emigrantes españoles en América : siglos XIX y XX*. Barcelona : Júcar, 1992, 211 p.
- GARCÍA MARTÍN, P. *El mundo rural en la Europa moderna*. Madrid : Historia 16, 1989, 126 p.
- GARDNER, K. *Global migrants, local lives : travel and transformation in rural Bangladesh*. Oxford : Claredon, 1995, 301 p.
- Geografía general del Reino de Galicia*. 13 v. A Coruña : Ediciones Gallegas, 1913 (reimp. 1980).
- GIMSON, M. *As pallozas*. Vigo : Galaxia, 1983, 119 p.
- GONDAR PORTSANY, M. *Crítica da razón galega : entre o Nós-mesmos e o Nós-outros*. Vigo : A Nosa Terra, 1993, 254 p.
- Gran Enciclopedia Gallega*. 34 v. Santiago de Compostela : GEG, 1974-1991.
- GRINBERG, L. *Migración y exilio : estudio psicoanalítico*. Madrid : Biblioteca Nueva, 1996, 219 p.
- GRUPO NONO-ART. *Los gallegos y el Nuevo Mundo en la época virreinal*. Barcelona : Los autores, 1983, 186 p.
- Guía práctica para los españoles en Canadá*. Madrid : Instituto Español de Emigración, 1969, 117 p.
- HAWLEY, A.H. *Ecología humana*. 3ª ed. Madrid : Tecnos, 1982, 434 p.
- HERNÁNDEZ BORGE, J. *Guía bibliográfica de emigración galega*. Santiago de Compostela: Universidad, 1992, 137 p.
- IBÁÑEZ, S. e MINER, J.M. *Galegos no mundo*. Santiago de Compostela : SA de Xestión do Plan Xacobeo 93, 1994, 187 p.
- Informe que sobre cuestiones forales presenta a las Cortes Constituyentes la Asociación de Propietarios de la Provincia de Lugo*. Lugo, : (imp. La Voz de la Verdad), 1931, 70 p.
- Informe sobre el retorno en los municipios de Galicia*. Santiago de Compostela : Xunta de Galicia, [1997], 284 p.
- KING, A.D. *The bungalow*. 2nd. ed. New York : Oxford University Press, 1995, 310 p.

- LABRADA, J.L. *Descripción económica del reino de Galicia*. Santiago de Compostela : El Correo Gallego, 1992, 94 p.
- LAMURE, C. *Adaptación de la vivienda a la vida familiar*. Barcelona : Editores Técnicos Asociados, 1980, 190 p.
- LANGÉ, S. *La herencia románica : los edificios domésticos de piedra en la Europa occidental*. Barcelona : Destino, 1989, 189 p.
- LECUONA, D.E. *La vivienda de "criollos" y "extranjeros" en el siglo XIX*. Buenos Aires : Instituto Argentino de Investigaciones de Historia de la Arquitectura y del Urbanismo, 1984, 147 p.
- LEMA SUÁREZ, X.M. *Bamiro, un estudio do habitat rural galego*. Santiago de Compostela : Publicacións do Colexio de Arquitectos de Galicia, 1977, 106 p.
- LISÓN TOLOSANA, C. *Antropología cultural de Galicia : moradas del vivir galaico*. 2ª ed. Madrid : Siglo XXI, 1974, 205 p.
- LISÓN TOLOSANA, C. *Perfiles simbólico-morales de la cultura gallega*. Madrid : Akal, 1974, 205 p.
- LLANO CABADO, P. de. *Arquitectura popular en Galicia*. 2 v. Santiago de Compostela : Colexio Oficial de Arquitectos de Galicia, 1981-1983.
- LLANO CABADO, P. de. *Arquitectura popular en Galicia : razón e construción*. Santiago de Compostela : Colexio Oficial de Arquitectos de Galicia, 1996, 271 p.
- LÓPEZ MORALES, H. *La aventura del español en América*. Madrid : Espasa Calpe, 1998.
- LÓPEZ SUEVOS, R. *Cara unha visión crítica da economía galega*. A Coruña : Rueiro, 1975, 88 p.
- LOSADA ÁLVAREZ, A. *As relacións económicas entre Galicia e os países de destino da emigración*. Santiago de Compostela : Xunta de Galicia, 1995, 122 p.
- LUIS BOTÍN, M. de. *Los españoles en el Reino Unido : breve reseña, 1810-1998*. Madrid : Ministerio de Trabajo y Seguridad Social, Subdirección General de Información Administrativa, 1988, 290 p.
- MANDIANES CASTRO, M. *Loureses : antropoloxía dunha parroquia galega*. Vigo : Galaxia, 1984, 187 p.
- Manual básico de economía en galego*. 2ª ed. A Coruña : La Voz de Galicia, 1998, 542 p.
- MARTÍNEZ-BARBEITO, C. *Galicia*. 3ª ed. Barcelona : Destino, 1971, 522 p.
- MARTÍNEZ RODRÍGUEZ, I. *El hórreo gallego : estudio geográfico*. A Coruña : Fundación Pedro Barrié de la Maza, Servicio de Publicaciones, 1979, 335 p.
- MELLA, C. *A Galicia posible*. Vigo : Xerais, 1992, 143 p.
- MÉNDEZ, L. *Cousas de mulleres : campesinas, poder y vida cotidiana. Lugo 1940-1980*. Barcelona : Anthropos, 1988.
- Migración y sociedad en la Galicia contemporánea*. Madrid : Publicaciones del Instituto Español de Antropología Aplicada, 1967, 278 p.

- MORALES SARO, M.C. *Arquitectura de indianos en Asturias : exposición organizada con motivo de la inauguración del Archivo de Indianos de Colombres*. Colombres (Asturias) : Consejería de Educación, Cultura y Deportes, 1987, 259 p.
- MUÑOZ ANATOL, J. *La familia española migrante en Francia*. Madrid : Consejo Superior de Investigaciones Científicas, 1972.
- MYKELLIDES, B. *Architecture for people*. Londres : Studio Vista, 1980.
- NARANJO RAMÍREZ, J. *La emigración exterior en la provincia de Córdoba : 1960-1980*. Córdoba : Diputación Provincial, 1985, 229 p.
- NEBOT, P. *O planeamento no mundo rural galego : un exemplo, o Plan Xeral de Ordenación de As Neves*. Madrid : Torre, 1981, 158 p.
- NETO, F. *Psicología da emigração portuguesa*. Lisboa : Universidade Aberta, 1993, 113 p.
- O' FLANAGAN, P. *Xeografía histórica de Galicia*. Vigo : Xerais, 1996, 220 p.
- OLIVER, P. *Cobijo y sociedad*. Madrid : Blume, 1978, 181 p.
- OTERO PEDRAYO, R. *Paisajes y problemas geográficos de Galicia*. Madrid : Biblioteca de Estudios Gallegos, 1928, 129 p.
- OTERO PEDRAYO, R. *Vivencias, dolor y esperanzas de la emigración gallega : lección inaugural del curso 1954-1955*. Santiago de Compostela : Universidad, 1955, 19 p.
- OTERO PEDRAYO, R. *Ensaio histórico sobre a cultura galega*. Vigo : Galaxia, 1982, 246 p.
- Ourense, sociedade e territorio*. Ourense : Deputación Provincial, 1998, 275 p.
- PANIAGUA PÉREZ, J. *Rincones americanistas leoneses*. León : Universidad, 1994, 175 p.
- Panorama de la emigración española en Europa*. Madrid : Centro de Publicaciones Ministerio de Trabajo y Seguridad Social, 1986, 183 p.
- PARTIDO GALEGUISTA. Comité Xeral. *Proyeito de programa*. Pontevedra : [s.n.], 1934, 4 p.
- PAZ ANDRADE, V. *Galicia como tarea*. Buenos Aires : Galicia, 1959, 170 p.
- PAZ MÍGUEZ, A. *Da emigración: notas d'un galego*. Santiago de Compostela : Nós, 1936, 122 p.
- PAZO LABRADOR, A y SANTOS SOLLA, X. *Poboación e territorio : as parroquias galegas nos últimos cen anos*. A Coruña : Difux, 1995, 390 p.
- PENSADO, J.L. *El gallego, Galicia y los gallegos a través de los tiempos : ensayos*. A Coruña : La Voz de Galicia, 1985, 365 p.
- PÉREZ ALBERTI, A. *A xeografía*. Vigo : Galaxia, 1986, 215 p.
- PÉREZ DÍAZ, V. *Emigración y sociedad en la tierra de Campos*. Madrid : ENAP, 1969, 230 p.
- PÉREZ DÍAZ, V. *Emigración y cambio social : procesos migratorios y vida rural en Castilla*. 2ª ed. Barcelona : Ariel, 1971, 233 p.

- PÉREZ DÍAZ, V. *Pueblos y clases sociales en el campo español*. Madrid : Siglo XXI, 1974.
- PIJOÁN, J. *Arte precolombiano, mexicano y maya*. 8ª ed. Madrid : Espasa-Calpe, 1984, 624 p.
- POMAR DE LA IGLESIA, F. *Xuventude na galeguidade*. Santiago de Compostela : Xunta de Galicia, 1995, 214 p.
- Postcolonial space(s)*. New York : Princenton Architectural Press, 1997, 138 p.
- PRADA BLANCO, A. y LÓPEZ RODRÍGUEZ, A. *A outra economía galega*. Santiago de Compostela : (imp. Clave), 1979, 210 p.
- PRECEDO LEDO, A. *Galicia : estructura del territorio y organización comarcal*. Santiago de Compostela : (imp. Elograf), 1987, 238 p.
- Presencia italiana en la realidad arquitectónica de Córdoba*. Córdoba (Argentina) : Mayúscula, 1995, 128 p.
- RAMÓN Y BALLESTEROS, F. de. *Los que ganaron la aldea, radiografía de un pueblo*. Santiago de Compostela : Porto, 1976, 166 p.
- RAPOPORT, A. *Vivienda y cultura*. Barcelona : Gustavo Gili, 1972, 217 p.
- RISCO, V. *O problema político da Galiza*. Vigo : Sociedade de Estudos, Publicacións e Traballos, 1976, 164 p.
- RIVAS, M. *Galicia, el bonsái atlántico : descripción del antiguo reino del Oeste*. Madrid : El País, 1994, 301 p.
- RODRÍGUEZ CASTRO-RIAL, R. *Estudio de construcción rural en el Campo de Santiago, Palas de Rei*. Santiago de Compostela : Dirección Xeral de Promoción do Camiño de Santiago, 1996, 256 p.
- RODRÍGUEZ GALDO, M.X. *Galicia, país de emigración. La emigración gallega a América hasta 1930*. Gijón : Fundación Archivo de Indios, 1993, 162 p.
- RODRÍGUEZ GONZÁLEZ, R. *La urbanización del espacio rural en Galicia*. Barcelona : Oikos-Tau, 1997, 433 p.
- RODRÍGUEZ OSUNA, J. *Informe sociológico sobre el área de Santiago de Compostela*. Santiago de Compostela : Concello, 1974, 157 p.
- RODRÍGUEZ OSUNA, A. *Población y territorio en España: siglos XIX y XX*. Madrid : Espasa Calpe, 1985, 220 p.
- RODRÍGUEZ VILARIÑO DE BARBEITO, R. *Monforte, sus monumentos, leyendas y tradiciones*. Monforte de Lemos : (imp. El Eco de Lemos), 1896, 136 p.
- ROF CODINA, J. *Reformas que se pueden implantar en Galicia para el progreso de la agricultura*. A Coruña : Edicións do Castro, 1985, 72 p.
- ROWE, W. *Memory and modernity: popular culture in Latin America*. London : Verso, 1991, 243 p.
- RUDOFISKY, B. *Arquitectura sin arquitectos : breve introducción a la arquitectura sin genealogía*. 2ª ed. Buenos Aires : Editorial Universitaria, 1976, 158 p.
- RUEDA, G. *La emigración contemporánea de España a USA 1820-1950 : de "Dons" a "Misters"*. Madrid : MAPFRE, 1993, 360 p.

RUIZ DE LA RIVA, E. *Casa y aldea en Cantabria : un estudio sobre la arquitectura del territorio en los valles del Saja-Nansa*. Santander: Librería Estvdio, 1991, 554 p.

RUIZ FUENTES, R., PÉREZ VILARIÑO, J. *Vivir en Galicia*. Madrid : Felmar, 1977, 180 p.

RYBCZYNSKI, W. *La casa : historia de una idea*. 5ª ed. Hondarribia : Nerea, 1999, 247 p.

SÁNCHEZ ALONSO, B. *Las causas de la emigración española*. Madrid: Alianza, 1995, 325 p.

SÁNCHEZ JIMÉNEZ, J. *Del campo a la ciudad*. Barcelona : Salvat, 1983, 64 p.

SÁNCHEZ LÓPEZ, F. *Movimientos migratorios de Galicia*. Vigo : Faro de Vigo, 1967, 186 p.

SANNE, C. *Moradores*. Madrid : Servicio de Publicaciones, MOPU, 1985, 110 p.

SANZ, C. *Consecuencias históricas del descubrimiento de América, 1492-1962*. Madrid : (imp. Yagües), 1962, 31 p.

SCHOENAUER, N. *6.000 años de hábitat : de los poblados primitivos a la vivienda urbana en las culturas de Oriente y Occidente*. Barcelona : Gustavo Gili, 1984, 381 p.

SEOANE, L. *Comunicacións mesturadas*. Vigo : Galaxia, 1973, 251 p.

Situación actual y perspectivas de desarrollo de Galicia : análisis sociológico. t. III. Madrid : Confederación Española de Cajas de Ahorros, 1975, 690 p.

SIXIREI PAREDES, C. *San Cristobo de Xavestre : chequeo a unha comunidade rural*. A Coruña : Edicións do Castro, 1982, 364 p.

SIXIREI PAREDES, C. *A emigración*. Vigo : Galaxia, 1988, 226 p.

SIXIREI PAREDES, C. *Galeguidade e cultura no exterior*. Santiago de Compostela : Xunta de Galicia, 1995, 274 p.

SOTELO BLANCO, O. *Castro Caldelas y su comarca*. 2ª ed. Barcelona : Sotelo Blanco, 1989, 251 p.

SOTELO BLANCO, O. *A emigración galega en Catalunya*. Barcelona : Sotelo Blanco, 1991, 298 p.

SUÁREZ, A. *Luaña : mitos, costumes e crencias dunha parroquia galega*. Vigo : Galaxia, 1979, 101 p.

TAVARES, D. *Da rúa Formosa à Firmeza*. 2ª ed. Porto : Edições do Curso de Arquitectura da ESBAP, 1985, 80 p.

TELLO, A. *Extraños en el paraíso : inmigrantes, desterrados y otras gentes de extranjería condición*. Barcelona : Flor del Viento, 1997, 191 p.

TENORIO, N. *La aldea gallega*. Vigo : Xerais, 1982, 171 p.

TERRÓN, E. *Los trabajos y los hombres : la desaparición de la cultura popular en Fabero del Bierzo*. Madrid : Endymion, 1996, 345 p.

TRECCO, A., et al. *Presencia italiana en la realidad arquitectónica de Córdoba*. Córdoba, Argentina : Mayúscula, 1995, 126 p.

UNIVERSIDAD ANTONIO MACHADO. Cursos. 1992. Baeza. *Acerca de la casa : cursos de la Universidad Antonio Machado*. Sevilla : Consejería de Obras Públicas y Transportes, 1992, 416 p.

VALES FAILDE, J. *La emigración gallega*. Madrid : (imp. Antonio Haro), 1902, 226 p.

VÁZQUEZ FERNÁNDEZ, L. *Galegos en Europa*. Vigo : Castrelos, 1973, 50 p.

VILLANOVA, R., LEITE, C. e RAPOSO, I. *Maisons de rêve au Portugal*. Paris : Créaphis, 1994, 210 p.

VILLANUEVA, V. *Medios prácticos más eficaces de impulsar el progreso moral y material de Galicia y de conservar las virtudes y corregir los defectos de sus hijos*. Madrid : Jaime Ratés, 1918, 300 p.

VILLARES PAZ, R. *La propiedad de la tierra en Galicia: 1500-1936*. Madrid : Siglo XXI, 1982, 460 p.

VILLARES PAZ, R. *Figuras da nación*. Vigo : Xerais, 1997, 287 p.

VIOLLET-LE-DUC. *Histoire de l'habitation humaine*. Paris : Berger-Levrault, 1978, 372 p.

VIQUEIRA, J.V. *Ensayos y poesías*. A Coruña : Nós, 1930, 268 p.

Viveiro: achegamento á realidade dun núcleo urbano galego. Santiago de Compostela : Consellería da Presidencia, 1986, 179 p.

YEBRA BIURRUN, M.J. *Geografía rural del Municipio de Sarria*. Lugo : Diputación Provincial, 1990, 120 p.

ZUBILLAGA BARRERA, C. *Los gallegos en el Uruguay : apuntes para una historia de la inmigración gallega hasta fines del siglo XIX*. Montevideo : Banco de Galicia, 1966, 237 p.

ARTÍGOS EN REVISTAS E XORNAIS

A., T. de. Da nova Galiza. *A Nosa Terra*, (1-7-1930), n. 273, p. 3-4.

ALONSO, R. Galicia y la cultura contemporánea. *Galicia Emigrante*, xuñ. 1956, n. 21, p. 9.

ALMEIDA, A.N. de. Perspectivas dos jovens sobre a familia e o casamento - notas críticas. *Análise Social*, 1986, v. 22, n. 90, p. 157-164.

ALMEIDA, C.C. Movimentos migratórios, espaços socioculturais e processos de aculturação. *Análise Social*, 1975, v. 11, p. 203-212.

ALONSO, R. Galicia y la cultura contemporánea. *Galicia Emigrante*, xuñ. 1956, n. 21, p. 9.

ALONSO ANTOLÍN, M.C. et al. Aspectos sociológicos de la emigración asturiana. *Los Cuadernos del Norte*, 1983, p. 76-91.

ÁLVAREZ-QUINTANA, C. La casa indiana o el "aspecto visual de la Historia". *Los Cuadernos del Norte*, 1983, p. 141-146.

ÁLVAREZ-QUINTANA, C. La casa indiana. *Obradoiro*, ago. 1984, n. 10, p. 45-51.

- ANLLO, X. Da granxa de polos á granxa de coellos. *A Nosa Terra*, 2000, n. 934, p. 18.
- ANTÓN HURTADO, F.M. Infancia en Galicia. *El Museo de Pontevedra*, 1991, n. 45, p. 757-767.
- ANTUNES, M.L.M. Migrações, mobilidade social e identidade cultural : factos e hipóteses sobre o caso portugués. *Análise Social*, 1981, v. 27, n. 1, p. 17-27.
- ARIAS LÓPEZ, V. Cómo evolucionó una aldea en los últimos 20 años. *Revista de Economía de Galicia*, 1964, n. 41/42, p. 84-86.
- AZÚA, F. de. Congreso. *El País*, (17-11-1999), p. 72.
- BALDELLOU, M.A. Panorama de la arquitectura actual en Galicia. *Hogar y arquitectura*, set.-out. 1971, n. 96, p. 17-54.
- BALTASAR, B. Recuerda que fuiste emigrante en Alemania. *El País*, (30-3-2000), p. 16.
- BAR BÓO, X. Alocución inaugural. *Obradoiro*, nov. 1978, n. 1, p. 3.
- BARGIELA RIVERO, X. Traballar, ¿pra qué? *Lonxe da Terriña*, (27-11-1977), p. 18.
- BASSEGODA NONELL, J. Consideraciones acerca de la arquitectura popular. *Jano Arquitectura*, 1973, n. 5, p. 6-9.
- BELLUCI, A. G. La arquitectura vernácula entre la inocencia y el pintoresquismo. *Summario*, mai.-xuñ. 1983, n. 65/66, p. 3-15.
- BIDAGOR, P. La arquitectura popular en relación con la vivienda unifamiliar actual. *Nuevas Formas*, 1935, n. 9, p. 441-445.
- BOHIGAS, O. Problemas urbanísticos de la inmigración. *Arquitectura*, 1964, n. 68, p. 45-51.
- BONET I AGUSTÍ, L. A cultura contemporánea, un sector mercantilizado. *Grial*, abr.-xuñ. 1996, v. 34, n. 130, p. 175-182.
- BRADAO, P. O eclipse da arquitectura sem arquitectos. *Jornal dos Arquitectos*, 1984, n. 1/2, p. 4-8.
- BUECHLER, J.M. Something funny happened on the way to the Agora : a comparison of Bolivian and Spanish Galician female migrants. *Antropological Quarterly*, xan. 1976, v. 49, n. 1, p. 62-68.
- CABRAL, J. de P. As mulleres, a maternidade e a posse da terra no alto Minho. *Análise Social*, 1984, n. 1, p. 97-112.
- CABRAL, J. de P. et al. A casa do Noroeste : introdução e comentários a um encontro pluridisciplinar. *Análise Social*, 1987, v. 23, n. 1, p. 151-163.
- CALAME, F. Peau de bois, peau de pierre, permanence et fragilité de l'habitat. *Terrain*, out. 1987, n. 9, p. 88-92.
- CAMPA MONTENEGRO, I. de la. A emigración galega na América e Europa : estudio comparado. *Revista da Comisión Galega do Quinto Centenario*, 1989, n. 1, p. 85-92.
- CAMPOS ÁLVAREZ, J.R. La emigración gallega a América (1880-1930) : integración y retorno. *Minius*, 1993/1994, n. 2/3, p. 133-145.
- CÁRDENAS, E. Arquitectura propia : problemas y posibilidades. *Arquitectura y Urbanismo*, 1988, n. 2.

- CARDÍN, A. La urbanización invertida. *Los Cuadernos del Norte*, 1983, p. 136-140.
- CARMONA BADÍA, X. Los indianos y la cuestión industrial en la Galicia del XIX. *Los Cuadernos del Norte*, 1983, p. 45-54.
- CARO BAROJA, J. La despoblación de los campos. *Revista de Occidente*, 1966, n. 40, p. 19-36.
- CASABELLA, X. Xornadas sobor da vivenda unifamiliar en Galicia. *Obradoiro*, abr. 1984, n. 9, p. 50-53.
- CASADO, X.M. O autobús de París. *A Nosa Galiza*, mai. 1973, n. 6, p. 20.
- CASTILLO, R. Hoje falamos con... Gabino Castro Gil. *Galicia ó lonxe*, xuñ. 1995, p. 16-18.
- CASTRO, X. Sociabilidade e alimentación na Galicia urbana e rural. *Grial*, xul.-set. 1993, v. 31, n. 119, p. 373-406.
- CATANI, M. La actitud del jurdano ante la vivienda. *Oeste*, 1983, n. 1, p. 93-108.
- CEBRIÁN FRANCO, X.X. Cambio social no arciprestado de Sarria. *Lucensia*, 1991, n. 2, p. 11-24.
- CHANES, R. Arquitectura popular en la Vera de Cáceres : experiencia de un estudio comarcal. *Arquitectura*, xan. 1975, n. 193, p. 141-149.
- CHIUCINI, G. Influenza delle nuove forme urbane sulla psicologia dell'emigrante. *Studi Emigrazione = Études migrations*, 1991, n. 33, p. 135-146.
- CHIVA, I. L'architecture sans architectes : une esthétique involontaire. *Études Rurales*, xan.-mar. 1990, n. 117, p. 9-38.
- CLIFFORD, J. Las culturas del viaje. *Revista de Occidente*, xul.-ago. 1995, n. 170/171, p. 45-74.
- COHEN, M. La perte des valeurs traditionnelles : approche clinique. *Migrants-Formation*, out. 1978, n. 29/30, p. 43-49.
- COLLOMB, G., GUIBAL, J. Représentations vernaculaires de la maison et reproduction des modèles en architecture rurale. *Ethnologie Française*, 1983, n. 13, p. 171-180.
- COLQUHOUN, A. Clásico, primitivo, vernáculo. *Arquitectura*, set.-out. 1983, n. 224, p. 14-15.
- COSTA RICO, A. As sociedades dos "americanos" e a educación en Galicia. *Revista da Comisión Galega do Quinto Centenario*, 1989, n. 5, p. 89-137.
- DÍAZ, G., MORENO, R., TUDELA, F. Zahara de la Sierra. *Arquitectura*, xan. 1971, n. 145, p. 31-55.
- DUARTE RODRIGUEZ, A., ROCHA TRINDADE, M.B. La pratique symbolique des migrants : résistance à la désappropriation ou mémoire communautaire? *Cadernos da Revista de História Económica e Social*, 1981, n. 1/2, p. 91-97.
- DUBISCH, J. Modernization in rural Spanish : emigration, tourism and changing values. *Peasant Studies Newsletter*, 1977, v. 6, n. 4, p. 147-149.
- DUBOIS, M. Chi defende la qualità dell'architettura? *Domus*, mar. 1994, n. 758, p. 78-79.

- DURÁN, J.A. La parroquia de acá y de acolá en la Galicia tradicional. *Los Cuadernos del Norte*, 1983, p. 63-68.
- DURÁN IGLESIAS, J.A. Fulgor y agonía de la aldea gallega. Q, xuñ. 1981, n. 46, p. 30-40.
- E., F. De la vida local. *Finisterre*, (12-12-1926), n. 5, p. 1-3.
- ELORZA, A. Filoxenia. *El País*, (9-9-2000), p. 13-14.
- ELVIRA, M.S. La mujer de la zona rural se aleja del camino del olvido. *Ferrol Análisis*, set. 1990, n. 1, p. 59-63.
- Entrevista con el matrimonio Manuel José Silva Cravo y Amelia da Silva Correa. *Lonxe da terriña*, (28-11-1976), p. 20.
- ESPIÑEIRA, E. Filantropía descabellada. *Finisterre*, (15-5-1927), n. 10, p. 5-6.
- ESTEVA FABREGAT, C. Para una teoría de la aculturación en el Alto Aragón. *Ethnica*, xul.-decc. 1971, n. 2, p. 7-75.
- ETXEZARRETA, M. El hábitat y la evolución de la agricultura. *CAU : Construcción, Arquitectura y Urbanismo*, mai. 1979, n. 56, p. 40-46.
- FERNÁNDEZ ALBA, A. Los documentos populares como monumentos históricos o el intento de recuperación de la memoria de los márgenes. *Arquitectura*, nov.-dec. 1979, n. 221, p. 51-57.
- FERNÁNDEZ DE ROTA Y MONTER, J. Cooperación tradicional en Monfero. *Boletín Auriense*, 1987, n. 7, p. 59-88.
- FERNÁNDEZ DE ROTA Y MONTER, J., IRIMIA FERNÁNDEZ, M.P. Identidad y lenguaje : una experiencia educativa para hijos de emigrantes españoles en Bruselas. *Cuadernos de Estudios Gallegos*, 1987, v. 37, n. 102, p. 241-268.
- FERNÁNDEZ LORENZO, D. La emigración. *Revista Financiera*, 1967, n. ext., p. 226-239.
- FERNÁNDEZ OLLARNOVO, S. Galicia, país rico de gente pobre. *Galicia Emigrante*, ago.-set. 1956, n. 23, p. 11-13.
- FERREIRA, E. de S., PEREIRA, J.L., PAIVA, A.F. Contribuição para o estudo da economía da reintegração dos emigrantes. *Estudos de Economia*, xan. 1982, p. 232-241.
- FERRÍN MARTÍNEZ, R. Relaciones entre vivienda y economía en el litoral de la ría de Vigo. *Revista de Economía de Galicia*, 1961, n. 19/20, p. 18-29.
- FERRÍN MARTÍNEZ, R. La vivienda en las zonas rurales del litoral de la ría de Vigo. *Boletín de la Universidad de Santiago de Compostela*, 1966, n. 73, p. 119-144.
- FIDALGO SANTAMARIÑA, X.A. Labores colectivos nas terras de Friol. *Boletín Auriense*, 1987, n. 7, p. 89-161.
- FISAS, V. Conflictos entre culturas. *El País*, (27-6-2000), p. 16.
- FLORES, C. El arquitecto popular y el arquitecto tradicional. *Arquitectura*, 1974, n. 192, p. 13-18.
- FLORES, C. Tal como éramos : el carácter de la arquitectura popular. *Revista MOPU*, xul.-ago. 1986, n. 334, p. 7-16.

- FONSECA MARTÍNEZ, L., SILDARRIAGA ROA, A. La arquitectura de la vivienda rural en Colombia. *Summarios*, mai.-xuñ. 1983, n. 65/66, p. 36-48.
- GALA GONZÁLEZ, S. de la. Mujer y cambio social en el medio rural gallego. *Cuadernos de Estudios Gallegos*, 1991, v. 39, n. 104, p. 327-340.
- GALÁN, F. y ARCE, L. ¡Olé, kitsch! *Arquitectura y Urbanismo*, 1992, v. 13, n. 3, p.83-86.
- GALLEGO JORRETO, J.M. El medio rural y la práctica del urbanismo en Galicia : contradicciones. *Cercha*, xan.-mar. 1975, n. 16, p. 23-44.
- GALLEGO JORRETO, J.M. O medio rural. *Obradoiro*, nov. 1978, n. 1, p. 8-17.
- GARAY, M. L'architecture et la disparition du style. *Archives d'Architecture Moderne*, 1970, n. 15, p. 76-82.
- GARCÍA BELLIDO, J. La cuestión rural. Indagaciones sobre la producción del espacio rústico. *Ciudad y Territorio*, xul.-set. 1986, n.69, p. 9-51.
- GARCÍA BERENGUER, M. La emigración gallega a Europa. *A Ultramar*, abr.-mai. 1966, n. 5 e 6, p. 2-14.
- GARCÍA FERNÁNDEZ, E. Notas sobre la arquitectura. *CAU : Construcción, Arquitectura y Urbanismo*, mai. 1979, n. 56, p. 47-50.
- GARCÍA Y BELLIDO, A. Sobre un tipo de "casa-choza" gallega. *Cuadernos de Estudios Gallegos*, 1947, n. 7, p. 490-492.
- GARCÍA PASCUAL, A. Los correos marítimos con Indias (Su establecimiento en La Coruña en 1764). *La Coruña, paraíso del turismo*, 1996.
- GONÇALVES, F. Habitação. *Jornal dos Arquitectos*, out. 1987, n. 60, p. 2..
- GONDAR PORTASANY, M. Identidade na diferenca. *Ágora*, 1982, n. 2, p. 5-15.
- GONDAR PORTASANY, M., SAN MARTÍN SALA, X. Bases para una antropoloxía aplicada na Galicia rural. *Revista Galega de Estudos Agrarios*, xul.-dec. 1979, n. 2, p. 185-208.
- GONZÁLEZ, F. ¡Todavía somos emigrantes! *El País*, (7-8-2000), p. 11-12.
- GONZÁLEZ COURET, D. Hábitat rural : pasado, presente y futuro. *Arquitectura y Urbanismo*, 1993, v. 14, n. 2, p. 51-60.
- GONZÁLEZ DE LINARES, G. La tradición en la arquitectura rural. *Arquitectura*, abr. 1919, n. 12, p. 90-92.
- GRASSI, G. Nota sobre la arquitectura rural. *2C : construcción de la ciudad*, dec. 1977, n. 10, p. 58.
- GREGORY, D.D. Extraños en su propia tierra. *Información Comercial Española*, xul. 1975, n. 503, p. 102-109.
- GUERRA, C. As maisons. *Jornal dos Arquitectos*, xuñ. 1988, n. 7, p. 9.
- GUTIÉRREZ, R. Presencia y continuidad de España en la arquitectura rioplatense. *Hogar y Arquitectura*, nov.-dec. 1971, n. 97, p.17-92.

- GUTIÉRREZ, R. Textos iberoamericanos : documentos para una afirmación de una conciencia arquitectónica propia. *Summa*, 1988, n. 251, p. 44-56.
- GUTIÉRREZ, R. Transculturación, ruptura y persistencias en la identidad arquitectónica americana. *Basa*, ago. 1990, n.13, p. 92-111.
- HUBLIN, A. Duality and coincidence in traditional environments. *Les Cahiers de la Recherche Architecturale*, xan.-mar. 1992, n. 27/28, p. 219-237.
- HUBLIN, A. Traditional dwellings and settlements in a comparative perspective. *Les Cahiers de la Recherche Architecturale*, xan.-mar. 1992, n. 27/28, p. 89-100.
- JUÍZ PÉREZ, R. La inversión de la emigración : su aporte al desarrollo de Galicia. *A Nosa Voz*, xuñ. 1991, n. 21, p. 19-21.
- KING, A. The bungalow : part 2. *AA Quarterly*, v. 5, n. 3, p. 4-20.
- KING, A.D. The westernisation of domestic architecture in India. *Art & Archaeology Research Papers*, 1977, n. 11, p. 32-41.
- KING, A.D. The social production of building form : theory and research. *Environment and Planning D : society and space*, 1984, v. 2, p. 429-446.
- KOBAYASHI, A. Emigration to Canada and development of the residential landscape in a Japanese village : the Paradox of the Sojourner. *Canadian Ethnic Studies = Études Éthniques au Canada*, 1984, n. 3, p. 111-129.
- LABRADA, A. Una aldea gallega. *Galicia Emigrante*, xuñ. 1956, n. 21, p. 8.
- LANGDON, P. Dissecting the American house. *Progressive architecture*, out. 1995, n. 10, p. 45-51.
- LEIB, J., MERTINS, G. Repercusiones de la emigración y retorno de los trabajadores en la estructura de la población, espacial y económica de las regiones de origen y destino. *NORBA*, 1981, v. 2, p. 129-142.
- LEITE, C. *Casa de emigrantes : gosto de alguns, desgosto de muitos*. Sociedade e Território, 1989, n. 8, p. 67-71.
- LENCLUD, G. La tradition n'est plus ce qu'elle était... *Terrain*, out. 1987, n. 9, p. 110-123.
- LIZANCOS MORA, P. Arquitectos novos, clientes novos, casas novas... : sobre a arquitectura, os xoves arquitectos e o país real. *Obra-doiro*, xan. 1996, n. 25, p. 6-7.
- LIZANCOS MORA, P. Caligrafiar soños : o debuxo dos que non debuxan. *Boletín Académico Escuela Técnica Superior de Arquitectura de A Coruña*, feb. 1998, n. 23, p. 48-49.
- LLANO CABADO, P. de. Arquitectura galega : mutación ou reencarnación. *Grial*, xan.-mar. 1989, n. 27, p. 12-20.
- LLANO CABADO, P. de. As causas do proceso de desaparición da arquitectura popular. *Revista Galega de Estudos Agrarios*, xan.-xun. 1979, n. 1, p. 207-209.
- LÓPEZ FACAL, X. Cambio social, emigración y subdesarrollo. *Ciudad y Territorio*, 1975, n. 1/2, p. 63-66.

- LÓPEZ VIVANCO. APOYAR, una asociación que atiende a los emigrantes retornados. *Comunidad Escolar*, (22-11-1989), p. 25.
- LOUREIRO, J.C. A casa do brasileiro. *Jornal dos Arquitectos*, xuñ. 1988, n. 7, p. 6.
- MANDIANES CASTRO, M. La mujer y el espacio en Galicia. *Boletín Auriense*, 1988-1989, n. 28-29, p. 241-246.
- MARTÍ ARÍS, C. e SANMARTÍ VERDAGUER, J. El chalet como motivo de proyecto. *Cuadernos de Arquitectura y Urbanismo*, mai.-xuñ. 1974, n. 102, p. 3-7.
- MARTÍN GONZÁLEZ, J.J. Los remates escalonados de las torres de la Catedral de Santiago. *Boletín del Seminario de Estudios de Arte*, 1963, v. 29, p. 35-43.
- MARTÍNEZ BARBEITO, C. El gallego emigrante. *ABC*, (25-3-1966), p. 77.
- MARTINHO, A.T. Sondagem a emigrantes no distrito da Guarda. *Cadernos da Revista de História Económica e Social*, 1981, n. 1/2, p. 136-176.
- MARTINS BARATA, J.P. Emigrantes no país real. *Jornal dos Arquitectos*, abr. 1982, n. 4, p. 9.
- MATO, A. Gallegos en América, americanos en Galicia. *Los Cuadernos del Norte*, 1983, p. 55-62.
- MEALING, F.M. Doukhobor architecture : an introduction. *Canadian Ethnic Studies = Études Éthniques au Canada*, 1984, n. 3, p. 73-88.
- MESTRE, V. Arquitecturas de tradição. *Arquitectos*, feb. 1994, n. 134, p. 40-41.
- MORENO FELIÚ, P.S. Inda che axuda calqueira! : análise do sistema de axudas en Campo Lameiro. *Boletín Auriense*, 1987, n.7, p. 9-57.
- MOSTEIRO, F. Un comentario sobre o tema do turismo. *A Nosa Terra*, (1-4-1929), n. 259, p. 9.
- MOSTEIRO, F. O mimetismo arquitectónico. *A Nosa Terra*, (1-5-1929), n. 260, p. 4.
- MUÑOZ MOLINA, A. Escuelas en ruinas. *El País*, (1-5-1996), p. 36.
- NEGREIRA, M. Un Congreso Pedagógico Rexional. *A Nosa Terra*, (1-11-1926), n. 230, p. 3-6.
- NIEMEIER, G. Tipos de población rural en Galicia. *Estudios Geográficos*, 1945, n. 19, p. 301-327.
- No Camiño de Sant-Yago. *A Nosa Terra*, (1-11-1926), n. 230, p. 4-6.
- NÚÑEZ SEIXAS, X.M. ¿Americanos revolucionarios ou indianos reformistas? Sobre os emigrantes e a política na Galicia da Restauración (1900-1923). *Anuario Brigantino*, 1984, n. 17, p. 187-228.
- NÚÑEZ SEIXAS, X.M. Las remesas invisibles. Algunas notas sobre la influencia socio-política de la emigración transoceánica en Galicia (1890-1930). *Estudios Migratorios Latinoamericanos*, ago. 1994, n. 27, p. 301-346.
- O que todo galego ten que saber : resume d'etnografía galega. *A Nosa Terra*, (1-12-1926), n. 231, p. 3-5.

- OLMO, M. de, QUIJADA, M. Las migraciones, procesos de desorganización y reorganización cultural. *Antropología*, mar. 1992, n. 2, p. 145-159.
- OTERO PEDRAYO, R. A aldea galega no seu decorrer histórico. *Grial*, abr.-xuñ. 1965, n. 8, p. 133-150.
- OTERO PEDRAYO, R. A cultura dos paisanos. *A Nosa Terra*, (1-5-1929), n. 260, p. 2-3.
- PADRÓN ESTARRIOL, C. Psicopatología de la emigración. *Medicina Galaica*, xan.-feb. 1984, v. 25, n. 24, p. 3-9.
- PATTERSON, N.L. Landscape and meaning : structure and symbolism of the Swiss-German mennonite farmstead of Waterloo Region, Ontario. *Canadian Ethnic Studies = Études Éthniques au Canada*, 1984, n. 3, p. 35-52.
- PEÑA SAAVEDRA, V. A obra socioeducativa dos emigrantes orteganos, 1905-1936. *Encrucillada*, xan.-feb. 1984, v. 7, p. 28-36.
- PÉREZ, B. Mítica Galicia. *Corredoira*, 1979, p. 11-12.
- PÉREZ DE VEJO, T. Indianos en Cantabria. *Los Cuadernos del Norte*, 1983, p. 17-24.
- PÉREZ-LORENTE QUIRÓS, T. Introducción. *Obradoiro*, nov. 1978, n. 1, p. 4-7.
- PISSARRA, J. A casa : quem a pensa e quem a vive. *Arquitectos*, mar. 1993, n. 121, p. 44-47.
- PITA ROMERO, L. La civilización que crean los humides. *Casa América-Galicia*, 1922, p. 2.
- PLAZA, C. La cuestión de la arquitectura "pop". *Hogar y Arquitectura*, xul.-ago. 1973, n. 107, p. 41-49.
- PORTELA, C. Aportaciones para un debate de la vivienda unifamiliar en el medio rural. *Obradoiro*, abr. 1984, n. 9, p. 28-36.
- RÁBANOS, C. La vivienda rural. *CAU : Construcción, Arquitectura y Urbanismo*, mai. 1982, n. 76, p. 38-40.
- RIBEIRO, M. Trinta anos de emigração para a Europa vistos a partir dos contextos locais de saída. *A Trabe de Ouro*, xul.-set. 1995, n. 3, p. 391-412.
- RICCIARDELLI, F. Le migrazioni come scambio di culture : aspetti formativi nella politica migratoria. *Affari Sociali Internazionali*, xan.-mar. 1993, n. 1, p. 93-99.
- RISCO, V. La crisis de la cultura tradicional en Galicia en la primera mitad del siglo. *Vida Gallega*, xan. 1959, p. 15.
- ROCHA-TRINDADE, M.B. *A presenza dos ausentes*. Sociedade e Território, 1989, n. 8, p. 8-16.
- RODRÍGUEZ CAMPOS, X. As "axudas" como mecanismo adaptativo dunha sociedade campesiña en transformación. *Cuadernos de Estudios Gallegos*, 1983, v. 34, n. 99, p. 269-289.
- RODRÍGUEZ ORDÓÑEZ, M.A. Grao de solapamento xeracional na poboación de Ourense. *Revista Galega do Ensino*, nov. 1995, n. 9, p. 141-156.
- RODRÍGUEZ TRONCOSO, E. ¡Conservad vuestra identidad! *Lonxe da Terriña*, (2-12-1984), p. 1.

- ROSENDE, A. Vicente Peña Saavedra. *Cadernos A Nosa Terra de Pensamento e Cultura*, xul. 1992, n. 13, p. 6-12.
- RUIZ LIDID, A. Construyendo juntos : una experiencia en la vivienda popular chilena. *Arquitectura y Urbanismo*, 1989, n. 2, p. 26-31.
- SALGADO, L.G. Esquemas e lembranzas. *A Nosa Terra*, (1-5-1928), n. 248, p. 9-10.
- SÁNCHEZ GARCÍA, J.A., FERNÁNDEZ FERNÁNDEZ, C. La construcción de un espacio escénico : el teatro Jofre de Ferrol a través de la documentación del Hospital de Caridad. *Anuario Brigantino*, 1995, n. 18, p. 275-293.
- SANDOMINGO, T. El campo gallego : la mutación de su paisaje. *La Coruña, paraíso del turismo*, 1995.
- SANTELLI, S. e TOURNET, B. Evolution et ambiguïté de la maison arabe contemporaine au Maghreb : étude de cas à Rabat et Tunis. *Les Cahiers de la Recherche Architecturale*, xul.-dec. 1987, n. 20/21, p. 48-55.
- SEGRE, R. En el laberinto de la identidad. *Arquitectura y Urbanismo*, 1992, v. 13, n. 1, p. 9-16.
- SOLÁ, J. Monforte de Lemos. *Vida Gallega*, 1926, n. 292, p. 1-5.
- SOLÁ-MORALES, I. de. La posibilidad de la arquitectura popular. *Periferia*, dec. 1984, n. 2, p. 5-9.
- SOUTO GONZÁLEZ, X.M. Encol do hábitat e do poboamento. O caso de Galicia. *Cuadernos de Estudios Gallegos*, 1982, v. 33, n. 98, p. 3-48.
- SOUZA, C. Habitat : mode d'expression et symbole social des émigrés portugais. *Sociedade e Território*, feb. 1989, n. 8, p. 55-66.
- SPEARE, A. Residential satisfaction as an intervening variable in residential mobility. *Demography*, mai. 1974, v. 11, n.2, p. 173-188.
- T. Libros españoles. *Arquitectura*, xan. 1919, n. 9, p.23.
- TÁBOAS VELEIRO, T. Emigración e arquitectura : os brasileiros. *Arte Ibérica*, mai. 1997, n. 5, p. 28-31.
- TABUCCHI, A. Los sagrados kiwis de Delfos. *El País*, (29-8-2000), p. 9.
- TAVARES, D. A casa do emigrante. *Obradoiro*, ago. 1984, n. 10, p. 41-44.
- TÁVORA, F. O problema da casa portuguesa. *Cadernos de Arquitectura*, 1947, n. 1, p. 3-13.
- TERESA BALSEIRO, G. Puntualizaciones y perspectivas sobre la arquitectura popular. *Arquitectura*, dec. 1974, n. 192, p. 87-105.
- TORRENOVA, J.J. La Alberca (Salamanca) y Guadix (Granada) : dos ejemplos de arquitectura popular amenazada. *Arquitectura*, xan. 1975, n. 193, p. 150-164.
- TOUSSAINT, M. Falar em público. *Arquitectos*, out. 1993, n. 128, p. 14-15.
- VALADÉS SIERRA, J.M. Antropología de las migraciones. *Revista de Dialectología y Tradiciones Populares*, 1994, v. 49, n. 2, p. 223-273.

VALADÉS SIERRA, J.M. Arquitectura tradicional en Extremadura : propuestas para su salvación. *Revista de Arqueología*, abr. 1996, n. 180, p. 6-9.

VALAGÃO, M. Práticas alimentares dos emigrantes : ¿mudança ou continuidade? *Sociedade e Território*, feb. 1989, n. 8, p. 81-91.

VALENZUELA RUBIO, M. El suelo no urbanizable, un término ambiguo para una realidad compleja. Aportaciones para un debate sobre su comprensión y tratamiento. *Ciudad y Territorio*, xul.-sep. 1986, n. 69, p. 3-7.

VARGAS LLOSA, M. Las culturas y la globalización. *El País*, (16-4-2000), p. 13-14.

VÁZQUEZ, B. Xosé M. González Reboredo : o historiador que soubo "cómo se chega a ser etnógrafo". *FEGAMP*, 1995, n. 9, p. 47-53.

VÁZQUEZ RABANAL, A. Informe sociológico sobre la profesión del arquitecto en el COAM (resumen). *Arquitectura*, xul.-ago. 1974, n. 187/188, p. 71-90.

VERDÚ, V. El turista. *El País*, (27-7-2000), p. 31.

VIEIRA, C. y VERISSIMO, R. Formalismo e valores simbólicos nas casas dos emigrantes da região da ría de Aveiro. *Sociedade e Território*, feb. 1989, n. 8, p. 48-54.

VILANOVA, F. Unha aportación peculiar ao urbanismo tradicional : San Sebastián de Covelo. *Cadernos A Nosa Terra de Pensamento e Cultura*, 1992, n. 13, p. 33-36.

VILANOVA, R. Trajectoires residentiellles et sociabilités des inmigrés portugais en France. *Sociedade e Território*, feb. 1989, n. 8, p. 72-78.

VILLAPOL, P. El maíz trae el turismo. *El Progreso*, (27-3-1997), p. 15.

VILLARES PAZ, R. El indiano gallego. *Los Cuadernos del Norte*, 1983, p. 29-34.

VILLARINO PÉREZ, M. La mujer rural gallega : un protagonismo permanente. *El Campo*, xan.-mar. 1993, n. 127, p. 241-251.

PONENCIAS EN CONGRESOS

ALONSO ROMERO, F. "O ocase da cultura popular na Illa de Ons". *I Coloquio de Antropoloxía de Galicia : Santiago de Compostela*, 4-6 febreiro 1982. A Coruña : Edicións do Castro, 1984, p. 178-181.

ÁLVAREZ GONZÁLEZ, G. "Estudio sobre la influencia de los movimientos migratorios en la modificación de los asentamientos rurales y de la vivienda rural en la provincia de Orense, tomando como modelo el ayuntamiento de Gomesende". *Comunicacións ós XVI Encontros de Xóvenes Xeógrafos = Comunicaciones a los XVI Encuentros de Jóvenes Geógrafos : Santiago, 12/16 de abril de 1993*. Santiago de Compostela : Consellería de Relacións Institucionais e Portavoz do Goberno, 1993, p. 33-36.

ÁLVAREZ-SALA Y MORÍS, E. "Medios prácticos para la mejora de la vivienda y construcciones rurales". *Congreso Regional Agrícola Gallego*. A Coruña : Diputación Provincial, 1944, p. 1-7.

ARCA CALDAS, O. "Os hórreos no Val de Veá". *I Congreso Europeo do Hórreo na Arquitectura Rural : celebrado en Santiago de Compostela los días 24, 25 e 26 de outubro de 1985*. Santiago de Compostela : Compostela, 1990, p. 27-33.

CAAMAÑO SUÁREZ, M. "O hórreo galego na encrucillada". *I Congreso Europeo do Hórreo na Arquitectura Rural : celebrado en Santiago de Compostela os días 24, 25 e 26 de outubro de 1985*. Santiago de Compostela : Compostela, 1990, p. 67-73.

CABO ALONSO, A. "Transformaciones en el mundo rural español durante el último cuarto de siglo". *Coloquio Hispano-francés sobre Espacios Rurales*. Madrid: Instituto de Estudios Agrarios, Pesqueros y Alimentarios, 1984, p. 31-44.

CALAVERA VAYA, A.M. "La proyección de América en el espacio geográfico noreste de la provincia de Lugo : los indianos". *Aportación gallega : I Jornadas Presencia de España en América : [actas], Pazo de Mariñán 28 de setembro - 3 de outubro de 1987*. Madrid : Deimos, 1989, p. 271-281.

CARAZO LEFORT, E. "Notas para una pedagogía del dibujo". *Encuentro Dibujo y Realidad*. Valladolid : Instituto de Ciencias de la Educación, 1990, p. 55-66.

CASTRO, X. "Influencias americanas en Galicia". *I Encontros Galicia - América*. Santiago de Compostela : Consello da Cultura Galega, 1990, p. 45-52.

CUSENIER, J. "Architecture regionale et composition sociale de l'espace". *Identidade e Territorio : actas do Simposio Internacional de Antropoloxía, Santiago de Compostela, 10-11-12 de novembro de 1988*. Santiago de Compostela : Consello da Cultura Galega, 1990, p. 61-71.

FERNÁNDEZ-ALBA, A. "Los documentos arquitectónicos populares como monumentos históricos o el intento de recuperación de la arquitectura de los márgenes". *Arquitectura Popular en España : actas das Xornadas, 1-5 decembro 1987*. Madrid : Consejo Superior de Investigaciones Científicas, 1990, p. 21-32.

FERNÁNDEZ DE ROTA Y MONTER, J.A. "Jerarquía interdoméstica tradicional en el área de Monfero". *I Coloquio de Antropoloxía de Galicia : Santiago de Compostela, 4-6 febreiro 1982*. A Coruña : Edicións do Castro, 1984, p. 30-36.

FERNÁNDEZ GUERRERO, P. y RUESTRA BUZNEGO, R. "Arquitectura popular y urbanismo en Asturias". *Arquitectura Popular en España : actas das Xornadas, 1-5 decembro 1987*. Madrid : Consejo Superior de Investigaciones Científicas, 1990, p. 621-627.

FERNÁNDEZ HERNÁNDEZ, F.J. "El programa Interreg en la frontera hispano-lusa". *Comunicacións ós XVI Encontros de Xóvenes Xeógrafos = Comunicaciones a los XVI Encuentros de Jóvenes Geógrafos : Santiago, 12/16 de abril de 1993*. Santiago de Compostela : Consellería de Relacións Institucionais e Portavoz do Goberno, 1993, p. 191-197.

FIDALGO SANTAMARIÑA, J.A. "Notas sobre los 'trabajos colectivos' de una parroquia rural". *I Coloquio de Antropoloxía de Galicia. Santiago de Compostela, 4-6 febreiro 1982*. A Coruña : Edicións do Castro, 1984, p. 61-68.

GARCÍA BERENGUER, M. "Problemática de la emigración gallega : ponencia general". *Congreso Regional de la Emigración Gallega : A Coruña - Santiago, 29 de setembro - 3 de outubro 1971*. A Coruña : Oficina de Relaciones con los Gallegos en el Exterior, 1971, p. 7-88.

GONZÁLEZ CLAVERÁN. "Conceptualización de la vivienda rural y la calidad de vida en los asentamientos rurales en América". *Primer Seminario Iberoamericano de vivienda rural y calidad de vida en los asentamientos rurales*. Cuernavaca, Morelos, México, 27 set. - 10 out., 1999. Agencia Española de Cooperación Iberoamericana - Centro de Intercambio Tecnológico (CITEC) . Cuernavaca : Universidad de Morelos, 1999, p. 51-61.

HERNÁNDEZ BORGE, J. "Vivienda e industria de la construcción en Galicia". *Alternativas de desarrollo regional : actas XIII Reunión de Estudios Regionales : Santander, 28, 29 e 30 de outubro 1987*. Santander : Cámara Oficial de Comercio, Industria y Navegación, 1988, p. 697-706.

HERNÁNDEZ BORGE, J. e LÓPEZ ANDIÓN, J.M. "Cambios en la utilización del suelo y la producción agrícola en Galicia, 1960-1985". *V Coloquio Nacional de Geografía Agraria : actas*. Santiago de Compostela : Universidad, 1989, p. 279-288.

HERNÁNDEZ BORGE, J. "Medio rural y residencias secundarias en la Galicia occidental". *IV Coloquio Nacional de Geografía Agraria : actas*. Santiago de Compostela : Universidad, 1987, v. 1, p. 41-52.

KAVANAGH, W. "La memoria colectiva como condicionante de la arquitectura popular". *Arquitectura Popular en España : actas das Xornadas, 1-5 decembro 1987*. Madrid : Consejo Superior de Investigaciones Científicas, 1990, p. 55-60.

LEMA SUÁREZ, X.M. "Presente y futuro dos hórreos : ausencia e urxencia dunha planificación". *I Coloquio de Antropoloxía de Galicia : Santiago de Compostela, 4-6 febreiro 1982*. A Coruña : Edicións do Castro, 1984, p. 237-251.

LEMAN, J. "Bruselas y sus poblaciones mediterráneas : reflexiones etnográficas acerca de territorio e identidade". *Identidade e territorio: actas Simposio Internacional de Antropoloxía, Santiago de Compostela, 10-11-12 de novembro de 1988*. Santiago de Compostela : Consello da Cultura Galega, 1990, p. 47-59.

LIZANCOS MORA, P. "The influence of emigration in architecture : the Galician case". *Building dwelling drifting : migrancy & the limits of architecture : papers from the 1st "Other Connections" Conference, Melbourne, June 1997*, p. 194-197.

LIZANCOS MORA, P. "Influencia das emigracións na vivenda galega contemporánea". *Cara ó novo milenio : sociedades multiculturais : resumos : I Congreso Internacional de Estudos Poscoloniais, Vigo, 5-7 novembro 1998*. Vigo : Universidade, 1998, p. 20-21.

LLANO CABADO, P. de. "Introducción". *Congreso Internacional de Arquitectura Institucional : Santiago de Compostela, 1991*. Santiago de Compostela : Consello da Cultura Galega, 1991, p. 5.

LÓPEZ RODRÍGUEZ, E. "Arquitectura y espacio canario : forma y color como signo en El Tablado (La Palma)". *Arquitectura Popular en España : actas das Xornadas, 1-5 decembro 1987*. Madrid : Consejo Superior de Investigaciones Científicas, 1990, p. 89-107.

LÓPEZ SOLER, J. "Influencia del Movimiento Nacional sobre la densidad de población en Galicia". *XIII Congreso Luso Espanhol para o Progreso das Ciéncias : actas*. Lisboa : Associação Portuguesa para o Progreso das Ciéncias, 1950, v. 3, p. 1-126.

MANDIANES CASTRO, M. "Conservación de la cultura popular gallega". *Actas do I Congreso Internacional da Cultura Galega*. Santiago de Compostela : Xunta de Galicia, 1992, p. 317-319.

MANDIANES CASTRO, M. "Los espacios femeninos de la casa tradicional gallega". *Arquitectura Popular en España : actas das Xornadas, 1-5 decembro 1987*. Madrid : Consejo Superior de Investigaciones Científicas, 1990, p. 61-67.

MARTÍNEZ RODRÍGUEZ, I. "Análisis de la situación actual del hórreo. El hórreo ante el progreso técnico agrario. Los maíces híbridos de tallo azucarado". *I Congreso Europeo do Hórreo na Arquitectura Rural : celebrado en Santiago de Compostela os días 24, 25 e 26 de outubro de 1985*. Santiago de Compostela : Compostela, 1990, p. 301-315.

MARTÍNEZ SUÁREZ, X.L. "O lugar da arquitectura institucional en Galicia". *Congreso Internacional de Arquitectura Institucional : Santiago de Compostela, 1991*. Santiago de Compostela : Consello da Cultura Galega, 1991, p. 27-31.

PEÑA SAAVEDRA, V. "Das fundacións docentes dos indianos ás escolas de americanos : catro séculos de intervención escolar dos emigrantes galegos". *I Encontro Galicia-América*. Santiago de Compostela : Consello da Cultura Galega, 1992, p. 53-79.

PORTELA, C. "O territorio galego como patrimonio arquitectónico colectivo". *I Coloquio de Antropoloxía de Galicia : Santiago de Compostela, 4-6 febreiro 1982*. A Coruña : Edicións do Castro, 1984, p. 192-194.

PULÍN MORENO, F. "Arquitectura popular y revolución industrial". *Arquitectura Popular en España : actas das Xornadas, 1-5 decembro 1987*. Madrid : Consejo Superior de Investigaciones Científicas, 1990, p. 611-619.

ROCA MARTÍNEZ, J.L. "Emigración y literatura hispánicas". *Galicia y América, el papel de la emigración : V Xornadas de Historia de Galicia*. Orense : Diputación Provincial, 1990, p. 71-94.

RODRÍGUEZ CAMPOS, X. "Análise antropolóxico da emigración". *I Coloquio de Antropoloxía de Galicia : Santiago de Compostela, 4-6 febreiro 1982*. A Coruña : Edicións do Castro, 1984, p.37-46.

RODRÍGUEZ CAMPOS, X. "Cómo pensar a identidade nos límites : Os Ancares". *Lindeiros da galeguidade I : actas do Simposio de Antropoloxía*. A Coruña : Consello da Cultura Galega, 1991, p. 73-80.

ÚBEDA DE MINGO, P. "Consideraciones sobre arquitectura y construcción popular, con un ejemplo sobre rehabilitación en vivienda rural". *Arquitectura Popular en España : actas das Xornadas, 1-5 decembro 1987*. Madrid : Consejo Superior de Investigaciones Científicas, 1990, p. 633-643.

URQUIJO LANDALUCE, P. "La edificación rural en Galicia". *Congreso Regional Agrícola Gallego*. A Coruña : Diputación Provincial, 1944

REVISTAS

Anuario de migraciones. n. 1995. Madrid : Ministerio de Asuntos Sociales.

Anuario de migraciones. n. 1996. Madrid : Ministerio de Asuntos Sociales.

Anuario de migraciones. n. 1997. Madrid : Ministerio de Asuntos Sociales.

Anuario de migraciones. n. 1998. Madrid : Ministerio de Asuntos Sociales.

Boletín Informativo del Secretariado de la Comisión Episcopal de Migraciones. n. 192, sep.-oct. 1981. Madrid : Secretariado de la Co-misión Episcopal de Migraciones.

Cuadernos de Estudios Gallegos. t. 34, n. 99, 1983. Santiago de Compostela : Instituto Padre Sarmiento.

Finisterre. n. 5, dic. 1926. Buenos Aires : Finisterre en América.

Finisterre. n. 10, may. 1927. Buenos Aires : Finisterre en América.

Grial : revista galega de cultura. v. 38, n. 146, abr.-xuñ. 2000. Vigo : Galaxia.

Hogar y arquitectura. n. 97, nov.-dic. 1971. Madrid : Ediciones y Publicaciones Populares.

Obradoiro : revista de arquitectura e urbanismo. n. 1, nov. 1978. Santiago de Compostela : Comisión del COAG.

A Ultramar. n. 63, set.-out. 1973. A Coruña : Federación Mundial de Sociedade Galegas.

A Ultramar. n. 66, set.-out. 1974. A Coruña : Federación Mundial de Sociedades Galegas.

CRITERIOS UTILIZADOS PARA O ORDENAMENTO E ORGANIZACIÓN DA BIBLIOGRAFÍA

Empregáronse as normas ISO que a seguir se indican:

Capítulos de monografías, novelas e monografías: ISO 690-1987

Documentos electrónicos: ISO 690-2

...tendremos que marcharnos una mañana sin preocuparnos de cerrar la puerta detrás de nosotros

James Hamilton-Paterson
Comunidades aisladas,
en: VV. AA. *Realidades ajenas*

